

TREĆA UDARNA DIVIZIJA

U sklopu planiranih dejstava Glavne operativne grupe* na početku naše protivofanzive, Treća udarna divizija dobila je zadatak da, uporedo sa dejstvima Prve proleterske divizije na severu i severoistoku i Druge proleterske divizije na jugu, nizom uzastopnih napada na osnovnom pravcu protivofanzive (dolina Rame i Neretve) likvidira neprijateljska uporišta: Gornji Vakuf, Prozor, Ramu, Ostrožac i najzad Konjic. Oslobođenje Konjica trebalo je da obezbedi potrebne operativne uslove za prebacivanje ranjenika i prenošenje operacija u Hercegovinu i dalje na istok.

Kada se, nakon uspešnog prodora na Neretvu, neuspehom kod Konjica, protivofanziva privremeno ugasila na toj za nas najvažnijoj i najosetljivijoj tački, operativna situacija bitno se izmenila u korist neprijatelja. Nametnuta bitka u okruženju i u vezi sa tim kritična situacija u kojoj se nalazila Glavna operativna grupa sa ranjenicima nalagala je da se traže i nađu druga rešenja.

U tim kritičnim obrtima bitke Treća udarna divizija imala je sticajem okolnosti, u odnosu na glavne snage Glavne operativne grupe, posebnu ulogu i zadatke. Velika je šteta što je divizija docnije, na Sutjesci, izgubila svoju arhivu. Zbog toga se za obradu njenih dejstava, zaključno sa Petom ofanzivom, može služiti samo fragmentarnim dokumentima, pojedinačnim izveštajima Vrhovnom štabu ili izveštajima susednih jedinica ukoliko su i oni sačuvani. To je sigurno i glavni razlog zbog kojeg dosadnji pisci u svojim obradama i analizama bitke na Neretvi i Sutjesci, dejstva Treće divizije i obraduju fragmentarno

* Za jedinice koje su u bici na Neretvi dejstvovala pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba uobičajen je naziv »Glavna operativna grupa« pa ćemo taj naziv u daljem izlaganju i upotrebljavati.

ukazujući pri tome uglavnom na postignute rezultate, što je naravno nedovoljno. Ne samo stoga što su dejstva jedne od elitnih divizija Narodnooslobodilačke vojske ostala nedovoljno obrađena i proučena, nego naročito zbog toga što je Treća divizija i u jednoj i u drugoj bici dobijala i rešavala složene zadatke, koji su i vremenski i prostorno bili u tesnoj vezi sa dejstvima osnovnih snaga Glavne operativne grupe i kao takva imala određen uticaj na postignute uspehe u celini. Zbog toga se može reći da se bez detaljne obrade i analize dejstava Treće divizije u bici na Neretvi, naročito u njenoj za nas najtežoj, ali i najveštiji rukovodenoj fazi — borbama u operativnom okruženju i za izlazak iz okruženja — ne mogu potpuno sagledati, objasniti pa i razumeti tok i rezultati dejstava Glavne operativne grupe u celini.

IZLAZAK NA KONCENTRACIJSKU PROSTORIJU I OSLOBOĐENJE GORNJEG VAKUFA

Naređenje Vrhovnog komandanta o koncentraciji Prve i druge proleterske i Treće udarne divizije na -prostoriji G. Vakuf — Prozor — Duvno zateklo je Treću diviziju u ofanzivnim dejstvima na neprijateljske komunikacije u dolini r. Bosne, na delu: Busovača — Zenica — Zavidovići.

Raspored divizije u to vreme bio je, uglavnom, sledeći: Peta crnogorska brigada na prostoriji: Zepče — Novi Seher — Manjača; Deseta hercegovačka brigada severno i južno od komunikacije Travnik — Zenica — Lašva; Prva dalmatinska brigada jugozapadno od Travnika (prostorija Zjamet).

Severno od nas nalazile su se jedinice Prve proleterske divizije na prostoriji Prnjavor — Teslić — Banja Luka; južno, na prostoriji Duvno — Bosansko Grahovo, jedinice Druge proleterske divizije.

Brigade Treće divizije, još od svog formiranja novembra 1942. godine, nalazile su se u neprekidnom pokretu i borbama. Posle zauzimanja Jajca i teških borbi sa nemačkom 718. divizijom za njegovu odbranu, divizija je po napuštanju Jajca usmerila svoja dejstva ka dolini r. Bosne. Razbivši na delu Busovača — Zenica — Zavidovići neprijateljske posade za zaštitu komunikacija, naše brigade porušile su železničku prugu na više mesta, likvidirale jako ustaško uporište u Gučjoj Gori i zauzele Zepče i Novi Seher. U toku ovih dejstava jedinice su, pored

gubitaka nanetih neprijatelju, zaplenile veće količine oružja, nastupanja ka Neretvi i na Neretvi, uspešno lomila sve prehrane.

Jačina divizije bila je oko 4.000, za naše prilike dobro naoružanih i opremljenih boraca.

Postupajući po naređenju o izlasku na koncentracijsku prostoriju, divizija je izvršila pokret po sledećem rasporedu:

Prva dalmatinska brigada, najbliža komunikaciji G. Vakuf, dobila je zadatak da u toku pokreta oslobodi G. Vakuf (ovaj zadatak postavljen je diviziji naređenjem Vrhovnog komandanta o izlasku na koncentracijsku prostoriju);

Peta crnogorska brigada i štab divizije prešli su komunikaciju Travnik — Donji Vakuf kod Bjelobučja, odakle su preko Komar planine produžili prema G. Vakufu radi eventualnog pojačanja Prve dalmatinske brigade u napadu na G. Vakuf;

Deseta hercegovačka brigada vršila je pokret s obe strane komunikacije Travnik — G. Vakuf;

Prva dalmatinska brigada u svom pokretu podišla je 29. januara Gornjem Vakufu sa istoka, odbacivši slabije neprijateljske delove, a u zoru 30. januara krenula celim borbenim poretkom na varoš. Ustaški garnizon osetivši prisustvo naših snaga i severozapadno od varoši pružio je slab otpor, a zatim se dao u panično bekstvo.

Ovako »lak« oslobođenje G. Vakufa iznenadilo je štab divizije, koji je očekivao jači otpor i eventualno dejstvo delova Pete crnogorske brigade. Izbivši 30. januara zorom sa Petom crnogorskom brigadom severozapadno od varoši, štab divizije je bio očevidac neprijateljevog paničnog bekstva. Sve je bezglavo jurilo, najvećim delom drumom prema Bugojnu. Bili smo daleko od druma, pa nismo mogli koristiti pogodan raspored Pete crnogorske brigade za presretanje i uništenje neprijatelja u odstupanju.

Nismo raspolagali podacima o jačini ovog neprijateljskog garnizona. Prema kasnije dobivenim podacima garnizon se sastojao od nekih delova 5. ustaškog zdruga i dve čete domobrana sa nešto bacača i automatskog oružja.

U varoši je zaplenjena veća količina lakog naoružanja, municije, hrane i ostale opreme.

U direktivi Vrhovnog komandanta od 2. februara naročito je bilo podvučeno da dolaskom na koncentracijsku prostoriju ne privučemo pažnju neprijatelja i ne otkrijemo naše namere.

S tim u vezi divizija je dobila zadatak da čvrsto drži Gornji Vakuf, Makljen i Crni vrh, ali da se ne zatvara dolina Rame.

Na osnovu ovoga, divizija je posle petodnevnog zadržavanja na široj prostoriji G. Vakufa rasporedila brigade na prostoriji: Prvu dalmatinsku: Raduša planina — Pidriš — G. Vakuf; Petu crnogorsku s obe strane drumu G. Vakuf — Prozor; Desetu hercegovačku istočno od drumu na prostoriji: Crni vrh — Debelo brdo — s. Mejnik.

Vrhovni komandant održao je u Duvnu 8. februara sastanak sa komandantima Prve, Druge i Treće divizije na kojem je izložio osnovnu operativnu ideju protivofanzive i zadatke u njenoj prvoj etapi. Trebalo je razbiti neprijateljska uporišta u trouglu Mostar — Prozor — Ivan-sedlo i izbiti na Neretvu uz istovremeno bočno obezbeđenje prema Sarajevu i Mostaru.

U tom cilju, divizijama su postavljeni sledeći zadaci:

Druga proleterska divizija nastupa pravcem: Livno — Duvno — Imotski — Posušje — Drežnica sa zadatkom da zauzme neprijateljska uporišta između Mostara i Jablanice i da obezbedi južni bok naših snaga od pravca Mostara;

Treća udarna divizija ima zadatak da nastupa osnovnim pravcem protivofanzive: Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic, zauzima ova neprijateljska uporišta, osigurava prelaze na Neretvi i time otvara put za prebacivanje ranjenika i prenošenje operacija u Hercegovinu;

Prva proleterska divizija nadire pravcem: Vakuf — Selakova Kula — Bradina sa zadatkom da zauzme neprijateljska uporišta na delu železničke pruge Konjic — Ivan sedlo, obezbeđujući na Ivan-sedlu severni bok naših snaga od pravca Sarajeva.

Za obezbeđenje operacije sa zapada i jugoistoka određene su:

Sedma banijska divizija koja obrazuje zaštitnicu pravcem: Bihać — Bosanski Petrovac — Drvar — Glamoč — Šujica — Prozor i dalje za Trećom divizijom;

Deveta dalmatinska divizija na prostoru: Imotski — planina Bioč — Ljubuški obezbeđuje nadiranje Druge proleterske divizije sa juga a zatim kreće za Drugom divizijom.

Početak protivofanzive zavisio je od dolaska Prve proleterske divizije na prostoriju G. Vakuf, privlačenja ešelona ranjenika što bliže grupaciji (prostorija Livno — Duvno) kao i od izbijanja Druge proleterske divizije na Neretvu.

Prva proleterska divizija, koju je direktiva Vrhovnog štaba zatekla najdalje od koncentracijske prostorije, stigla je svojim prvim delovima već 7. februara na prostoriju G. Vakuf, Druga proleterska divizija, posle niza borbi izbila je 15. februara na Neretvu i 19. februara blokirala Jablanicu. Time su bili stvoreni uslovi za uvođenje Treće divizije koja je, obezbeđena na severu i severoistoku delovima Prve divizije a na jugu Drugom divizijom, trebalo na svom opštem pravcu dejstava da pristupi izvršenju svog prvog zadatka — zauzimanju Prozora.

Divizija se za ovaj zadatak pripremala solidno. Blagovremeni izlazak pred prozorsku kotlinu omogućio je jedinicama odmor i sređivanje, vršenje potrebnih osmatranja i izviđanja, a obaveštajnoj službi prikupljanje potrebnih podataka.

OSLOBOĐENJE PROZORA I PRODOR NA NERETVU

U Prozoru nisu bile bročano jake neprijateljske snage (jedan bataljon 259. italijanskog puka, baterija haubica 100 mm, četa protivtenkovskih topova 47 mm, četa lakih tenkova, velik broj lakih minobacača i automatskih oruđa) ali je bio naročito i planski solidno utvrđen. Oko cele varoši bio je izrađen niz bunkera, vešto raspoređenih na pogodnim tačkama u dva pojasa. Međuprostori su bili povezani bodljikavom žicom u dva reda kolja i pregrađeni žičanim prenosnim sredstvima i nagaznim minama. Varoš je bila potpuno uređena za kružnu odbranu; nije bilo neutvrđenih međuprostora između bunkera, koji bi se mogli koristiti za pokret i iznenađenje. Kao što smo docnije utvrdili, prilikom našeg napada, za ovakav sistem utvrđivanja bio je potpuno razrađen plan vatrene dejstva celokupnog naoružanja, do tančina prilagođen preprekama i zemljištu. Kao takav, Prozor je predstavljao jedinstveno fortifikacijski utvrđenu varoš, kakvu do tada naše jedinice nisu imale prilike da savladaju.

Mi smo osmatranjem, izviđanjem i preko obaveštajne službe prikupili podatke o fortifikacijskom uređenju varoši i njenom naoružanju. Na osnovu ovih podataka izradili smo i skicu sa obeleženim bunkerima i ostalim preprekama, umnožili je i dali brigadama. Ova skica, iako nepotpuna, dala nam je približnu sliku otpora na koji ćemo naići, ali su sistem utvrđivanja i vatreno dejstvo neprijatelja prilikom našeg napada prevazišli naša predviđanja.

Imajući u vidu teškoće na koje ćemo naići, komandant divizije Pero Četković naročito je vodio računa da se starešine i borci u toku priprema obuču dejstvu protiv tenkova (naši smo nešto benzina u G. Vakufu i napunili flaše), napadu na bunkere i savlađivanju žičanih prepreka. U tom smislu štab divizije izdao je i jedno kratko uputstvo. Pošto nikakvih pri-ručnih sredstava nismo imali, celo se uputstvo svodilo na ličnu snalažljivost, hrabrost, izdržljivost i požrtvovanje boraca i sta-rešina. Sećam se, na primer, da smo u nedostatku ručnih ma-kaza za sečenje žice preporučivali sekire, prebacivanje ćebadi, dasaka, pa i lične opreme, šinjela preko žičanih prepreka u cilju njihovog savlađivanja.

Diviziji je za izvršenje ovog zadatka bio pridani haubički divizion Vrhovnog štaba.

Napad na Prozor bio je predviđen za noć 15/16. februara. Zapovest za ovaj napad nije sačuvana, pa ću je po sadašnjoj rekonstrukciji izneti u glavnim crtama.

Brigade su dan ranije, u toku noći 14/15. februara privu-čene na prostoriju prikupljanja, i to:

Prva dalmatinska brigada na prostoriju s. Lapsunj — s. Podbor; Peta crnogorska brigada: Koštica (k. 1285) — Makljen — s. Čifluk; Deseta hercegovačka brigada: Debelo brdo — s. Blace — Krmska gl. (k. 772) — Kumbat (k. 850). Sve brigade su u zoru 15. februara imale izviđačko-osmatračke delove prema predviđenim odsecima napada. Na taj način brigade su imale na raspolaganju ceo dan za potrebna izviđanja, osmatranja i detaljno upoznavanje komandanata bataljona sa dobivenim za-dacima.

Napad je planiran u tri kolone:

desna kolona: Prva dalmatinska brigada, sa prostorije prikupljanja izlazi po padu mraka na polazne položaje na liniji: k. 1059 — k. 754 zaključno i napada opštim pravcem: Mlake — k. 703 — Prozor. Zona širenja desno po potrebi, a levo drum Rumboci — Prozor zaključno.

srednja kolona: Peta crnogorska brigada izlazi na polazni položaj za napad na liniji: s. Gmići — k. 946 i napada opštim pravcem s obe strane komunikacije Makljen — Prozor.

leva kolona: Deseta hercegovačka brigada, sa polaznih po-ložaja za napad: k. 869 — Krmska gl. (k. 772) napada sa tri bataljona opštim pravcem preko severnih padina Kumbata na Prozor, tesno sadejstvujući srednjoj koloni, istočno od komu-nikacije Makljen — Prozor.

Za zatvaranje pravca Prozor — Rama Deseta hercegovačka brigada uputila je dva bataljona na prostoriju s. Klek — Parcani.

Haubički divizion postavio se u zoru 15. februara severozapadno od s. Gmići, odakle je u toku dana uzeo potrebne elemente za gađanje. Divizion je prema zapovesti, pre početka napada, trebalo da izvrši artiljerijsku pripremu u trajanju od 20 minuta, da bi porušio neprijateljske bunkere i otvorio breše u žičanim preprekama.

Naročito je bila naglašena potreba tajnosti, kako u pripremama na prostorijama prikupljanja tako i u izlaženju na polazne položaje da bi se postiglo što sigurnije iznenađenje. Zbog toga su brigade trebalo da završe prikupljanje u zoru 15. februara, a izlazak na polazne položaje tek u noć istoga dana. Iz istog razloga nije bilo predviđeno da haubički divizion vrši gađanja u toku dana.

Težište napada bilo je na pravcu srednje kolone, Pete crnogorske brigade, a početak napada predviđen za 21 čas.

Brigade su dovele svoje jedinice tačno prema zapovesti. Interesantno da Italijani u toku dana nisu otvarali artiljerijsku vatru, ili nisu primetili naša prikupljanja ili po planu vatre nisu predvideli gađanje na udaljenije rastresite ciljeve.

U 20 časova štab divizije se već nalazio na osmatračnici kod jedne usamljene kuće, jugoistočno od k. 946. U 20,40 haubički divizion izvršio je snažnu artiljerijsku pripremu, koja je besumnje imala psihološko a i razorno dejstvo u samoj varoši. Međutim, u pogledu rušenja bunkera i žičanih prepreka preciznost gađanja potpuno je izostala. Izgleda da instrumenti za uzimanje elemenata a i sama municija nisu bili potpuno ispravni da bi obezbedili punu preciznost gađanja. Na taj način bunker i žičane prepreke ostali su skoro netaknuti, što je umnogome otežalo izvođenje napada i izložilo jedinice velikim gubicima.

Napad je počeo, kako je i predviđeno, u 21. čas. Skoro, jednovremeno sa polaskom naših jedinica sa polaznih položaja, koje su u trku krenule, neprijatelj je otvorio uragansku vatru iz svih raspoloživih oruđa po unapred precizno izrađenom planu. Artiljerijska oruđa tukla su unapred određene zone na prilazima varoši, a bacači isturene neprijateljske bunkere i prepreke između njih. Vatra automatskih oruđa brisala je predteren bočnom i unakrsnom vatrom svetlećim mecima. Rakete, koje je neprijatelj obilno upotrebljavao, osvetljavale su svaki među--

prostor, svaki ugib zemljišta. Videlo se skoro kao po danu, a netučenih prostora nije bilo. Time je i naše preimućstvo iznenađenja u noćnom napadu i veštog korišćenja međuprostora i ugiba zemljišta za izbegavanje neprijateljske vatre bilo sveđeno na minimum.

Naše jedinice, iznenađene i zbunjene ovako preciznom i jakom vatrom, bile su prisiljene da se zaustave uz velike gubitke. Nizali su se pokušaji za pokušajem, ali uspeha nije bilo. Jedino je Prva dalmatinska brigada, po cenu teških gubitaka, uspela da zauzme nekoliko bunkera na neposrednim prilazima varoši. Međutim, ovaj njen uspeh nije mogao dati veće rezultate, jer uspeha kod ostalih brigada nije bilo. Naš napad, zasnovan na iznenađenju i silini udara, postepeno se gasio pred jako utvrđenim i snažno branjenim neprijateljem.

Bilo je jasno da bi svako produžavanje napada samo povećalo naše gubitke. Komandant divizije je zbog toga naredio da se napad obustavi, jedinice vrata na polazne položaje a odatle, još pod zaštitom mraka, srede i izvuku od ugleda i dejstva neprijateljske vatre.

Štab divizije zadržao se u jednoj kući nedaleko od osmatračnice, gde je u zoru primio detaljne izveštaje brigada o toku napada i pretrpljenim gubicima. Naročito je osetne gubitke imala Prva dalmatinska brigada, čiji su borci te noći ispoljili izuzetnu hrabrost, borbenost i požrtvovanje. Na žičanim preprekama, koje su bez obzira na žrtve na nekoliko mesta savladali i uspeali da zauzmu nekoliko bunkera, ostali su, preko svojih šinjela nabačenih preko žice, mnogi poginuli borci ove brigade. Zauzete bunkere borci su teško napustili tek na ponovno naređenje. Komandant divizije je na tome insistirao, jer bi borci u njima u toku dana, od neprijateljske vatre bili uništeni.

Bilo je jasno da je Prozor ozbiljna prepreka našem nadiranju ka Neretvi, koja će morati da se savlada po cenu većih gubitaka.

U svom izveštaju Vrhovnom komandantu o toku i neuspehu napada, štab divizije izvestio je da je prema izveštajima štabova brigada opšta želja i spremnost svih boraca i starešina **da** se napad još iste noći ponovi i da Prozor ovoga puta bude oslobođen.

U toku dana stigao je u štab divizije pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, koga je Vrhovni komandant uputio da bi se obavestio o situaciji.

Istog dana, 16. februara pre podne, štab divizije izdao je zapovest o ponovnom napadu na Prozor. Zapovest je bila kratka i u stvari nije ništa menjala u pogledu načina i pravca dejstva naših jedinica, jer se tu nije imalo šta menjati. Jedino je haubičkom divizionu naređeno da u toku dana vrši uznemiravajuća gađanja i tuče varoš u nekoliko navrata.

S obzirom na zabrinutost Vrhovnog komandanta da se zbog eventualnog otezanja u zauzimanju Prozora ne stvore komplikacije koje bi se negativno odrazile na dalja dejstva Glavne operativne grupe, naređeno je da se jedinicama i borcima na položaju ponovo objasni politički i vojni značaj zauzimanja Prozora, naročito u odnosu na ranjenike. Izražavajući želju Vrhovnog komandanta, boraca i rukovodilaca svih jedinica u diviziji, komandant divizije je naredio da se na početku zapovesti stavi: »Prozor mora noćas pasti«.

Predviđeno je da napad ove noći počne ranije; u 20 časova.

U toku dana haubički divizion je u dva navrata tukao varoš, pri čemu se štedelo sa municijom, jer je nije bilo dovoljno. Italijani su odgovorili snažnom vatrom, tukući okolinu, ali od te vatre nismo imali gubitaka.

Istog dana predveče štab divizije uputio se prema osmatračnici. Razgovarajući usput o nemogućnosti upotrebe haubica kao prateće artiljerije na planinskom zemljištu, a posebno u ovom napadu, komandant divizije je izrazio mišljenje da bi bilo korisno da jedna haubica sa poslugom krene drumom pravcem pravo ka Prozoru i da u toku napada neposredno tuče bunkere s obe strane drumu, i time olakša pokret jedinica u napadu. U vezi s tim naredio mi je da izdam naređenje komandantu haubičkog divizona da se jedna haubica izdvoji za ovu svrhu.

Haubica je izdvojena sa položaja i upregnuta a zatim smo krenuli do poslednje okuke pred Prozorom, otprilike na 1 km od varoši. Tu smo ispregli konje i u zaklonu sačekali početak napada.

Napad je uz prethodnu artiljerijsku pripremu počeo u 23 časa. Počela je hladna kiša. Osetivši pokret naših jedinica neprijatelj je odgovorio snažnom vatrom. Ponovila se slika od prošle noći, ali su naši borci, bez obzira na žrtve, išli napred.

Gurali smo našu haubicu, zaustavljali se ispred ciljeva i otvarali vatru. Levo i desno od nas, i pored zaglušne neprijateljske vatre, prolamali su se uzvici boraca Pete crnogorske brigade: »Naprijed«. O nekoj preciznosti gađanja naše haubice

nije moglo biti ni govora. Nišani su kroz cev, prema blesku neprijateljskih oruđa, ali moralni efekat verovatno nije izostao. Dogurali smo haubicu skoro do pred sam ulaz u Prozor. Dva-desetak metara ispred nas drum je bio prekopan i prekriven prenosnom Brinovom žicom, a prepreka tučena mitraljeskom vatrom iz bunkera, koji su se nalazili s obe strane drumu. Dalje se sa haubicom nije moglo, pa smo je povukli nešto unazad, van jačeg dejstva neprijateljske vatre i nastavili sa gađanjem. Kiša je padala sve jače; bila je potpuna pomrčina pa je i dejstvo raketa koje je neprijatelj i ove noći obilno koristio bilo donekle umanjeno. Ovo je znatno olakšalo pokret naših boraca, koji su se ovog puta mnogo veštije, u kratkim prekidima neprijateljske vatre i raketa za osvetljavanje, korak po korak, približavali neprijateljskim bunkerima i preprekama. Nešto oko pola noći iz jednog bataljona Pete crnogorske brigade, koji je napadao desno od drumu, došao je do nas kurir i preneo nam poruku komandanta bataljona (ne sećam se kojeg) da su njihovi borci na tri mesta prešli prepreke, obišli bunkere i upali u varoš. Tražio je da prekinemo sa gađanjem, jer bi to samo ometalo dalji upad boraca u varoš. Povukli smo haubicu još nešto unazad i naredio sam komandiru odeljenja da tu sačeka završetak napada. Zatim sam krenuo ka osmatračnici divizije da izvestim o uspehu Pete crnogorske brigade. Stigao sam po pomrčini i kiši tek oko 2 sata izjutra. Do toga vremena, kako sam saznao, na osmatračnici i delovi ostalih brigada upali su u varoš. Likvidacija neprijateljskog garnizona bila je sada samo pitanje vremena. Neprijateljski vojnici napuštali su bunkere i u panici jurili kroz varoš, dok su ih naši borci uništavali ili zarobljavali.

17. februara u 4 časa ujutro Prozor je bio u našim rukama.

Delovi italijanskih jedinica koji su pre zauzimanja varoši uspeli da se izvuku, bežali su drumom prema Rami, ali su pod Klečkom stenom, ispod Gračanice, dočekani od bataljona Dese hercegovačke brigade i potpuno uništeni.

U svanuće spustio se štab divizije sa osmatračnice u Prozor. Sa nama je bio i komandant Prve proleterske divizije, koji je pred početak napada stigao na našu osmatračnicu.

Prizor uništenog neprijateljskog garnizona bio je zaista strašan. Zapaljene i porušene kuće od naših granata još su se dimile, a ulice zakrčene poginulim neprijateljskim vojnicima, opremom i naoružanjem.

Treća divizija potpuno je izvršila svoj prvi teški zadatak u ovoj bici. Vrhovni komandant je po zauzimanju Prozora ista-

kao da su »borci Treće divizije izvršili zadatak sa zadivljujućim junaštvom«.

18. februara, posle jednodnevnog odmora, Deseta hercegovačka brigada upućena je niz r. Ramu sa zadatkom da oslobodi varošicu Ramu, a Peta crnogorska brigada istočno od drumu Prozor — Rama da oslobodi Ostrožac. Prva dalmatinska brigada ostala je na prostoriji oko Prozora kao rezerva koja bi trebalo da se upotrebi u pravcu G. Vakuf — Bugojno.

Sećam se da sam 19. februara ujutru krenuo iz štaba divizije (s. Mandići, 3 km jugozapadno od Prozora) prema štabu Desete hercegovačke brigade u Gračanici. Pošto je štab brigade krenuo prema Rami za jedinicama, produžio sam iz Gračanice prema Rami u nadi da ću negde pred Ramom naići na štab brigade. Od Gračanice, nekoliko kilometara niz r. Ramu, još su se pored puta nalazili leševi poginulih italijanskih vojnika i gomile opreme i naoružanja, koji su tu ostali posle borbe ispod Klečke stene. Delovi Desete brigade, posebno ostavljeni za raščišćavanje, još nisu uspeli da sve ovo srede. Približavajući se poslepodne Rami, sve jače se čula jaka vatra — borba za Ramu bila je u punom jeku. Jedinice Desete brigade na juriš su odbacile neprijatelja sa Majana (k. 500) koji dominira varošicom i u tročasovnoj borbi razbile italijansku posadu, koja je pružala ogorčeni otpor. Kad sam oko 16 časova stigao pred Ramu, borba je već bila završena i varošica oslobođena.

Peta crnogorska brigada u svom pokretu istočno od drumu Prozor — Rama izbila je istog dana na r. Neretvicu i u mrak ušla u Ostrožac, iz koga su se Italijani povukli bez borbe. Zajedno sa njima povukle su se i sve manje posade za obezbeđenje pruge. Dva italijanska tenka, koja su valjda zbog kvara zadocnila da se na vreme povuku iz Rame, ušla su u Ostrožac u zoru sledećeg dana, ne znajući da je varoš evakuisana. Komandant brigade Sava Kovačević skočio je na tenk, otvorio poklopac i ubio vozača. Drugi tenk se posle toga predao.

U ovim borbama skoro su potpuno uništeni delovi italijanske divizije »Murde«. Prema njihovim izveštajima, na delu Prozor — Rama — Ostrožac, oko 300 ih je poginulo a preko 300 vojnika i oficira palo je u naše zarobljeništvo. Zaplenjena je velika količina oružja i municije, između ostalog: 8 tenkova, nekoliko haubica, veći broj kamiona, čitava skladišta oruđa, municije, odela i hrane i razne opreme. Ovo je bilo od velikog značaja za naše jedinice a posebno za ranjenike.

Štabovi 10. hercegovačke, 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade

Naši gubici nisu tačno poznati, ali se sećam da je Prva dalmatinska brigada u borbama za Prozor imala preko 50 mrtvih i oko 100 ranjenih. Slične gubitke, možda nešto manje, imale su Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada.

Najveći deo zaplenjenog naoružanja i opreme ostavljen je za Devetu dalmatinsku diviziju, koja je tek završila svoje formiranje i bila samo delimično naoružana. Preostali deo razdijeljen je našim brigadama; haubice i municija artiljerijskom divizionu Vrhovnog štaba, a hrana i ostala potrebna oprema bolnicama.

Od zaplenjenih tenkova (laki tenkovi) formirali smo tenkovsku četu divizije, jačine dva voda od po tri tenka. Ljudstvo smo prikupili iz brigada (šofere, mehaničare, bravare, a bilo ih je i nekoliko koji su ranije služili u tenkovskim jedinicama bivše jugoslovenske vojske). Četa je odmah pristupila obuci u voženju, održavanju i taktičkoj upotrebi tenkova.

20. februara divizija je imala sledeći raspored:

Peta crnogorska brigada u pokretu prema Konjicu; Deseta hercegovačka prebacila se pred zoru na levu obalu Ne-

retve, preko mosta kod Ostrošca i produžila opštim pravcem: Orahovica — Zabrđe — Turija, sa zadatkom da se na pogodnim položajima južno od Konjica prikupi i sačeka zapovest za predstojeći napad na Konjic; Prva dalmatinska brigada zadržana je i dalje na prostoriji oko Prozora.

Stab divizije prešao je u Ostrožac, gde nas je 20. februara obišao Vrhovni komandant, interesujući se za situaciju i stanje jedinica i pripreme za predstojeći napad na Konjic.

U međuvremenu, jedinice Prve proleterske divizije savladale su sva neprijateljska uporišta na delu železničke pruge Ivan-sedlo — Konjic i ovladale Ivan-sedlom, najvažnijom tačkom na ovom pravcu. Jedinice Druge proleterske divizije delom snaga čvrsto su ovladale levom i desnom obalom Neretve, duboko na jug prema Mostaru, a njena Četvrta crnogorska proleterska brigada bila je pred napadom na Jablanicu.

Sedma banijska divizija približavala se Gornjem Vakufu.

Na taj način na Neretvu su izbile sve jedinice Glavne operativne grupe. Predstojalo je još oslobođenje Konjica i Jablanice.

NAPADI NA KONJIC

Kao što je poznato, naš izlazak na Neretvu stvorio je pravu uzbunu kod Italijana, ustaša i četnika. Italijani odmah po padu Prozora predlažu Nemcima koncentrično dejstvo nemačke 717. i 718. divizije njihovog 6. korpusa i četnika na naše snage u dolini Rame i Neretve. Posle kraćeg oklevanja, a s obzirom na naše dalje širenje prema Konjicu i Mostaru, general Liters naređuje 718. diviziji da 21. februara krene jednom kolonom (grupa »Fogl«) iz Bugojna prema Prozoru, a drugom (sa kojom se docnije borila Treća divizija — grupa »Anaker«) sa demarkacione linije prema Italijanima (južno od Sarajeva), preko Konjica i Jablanice za Mostar. Jačina ove grupe: dva bataljona 750 pešadijskog puka, jedan ustaški bataljon, 7. domobranski pešadijski puk i dve brdske baterije. Grupa je oformljena 19. februara u Donjem Vakufu, odakle je vozom prebačena u Sarajevo.

Dražo Mihailović, pod zaštitom Italijana, vrši masovnu mobilizaciju četnika u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Već 20. februara stižu na ovu prostoriju nove četničke snage, kompletno naoružane italijanskim naoružanjem. Svim ovim

četničkim snagama lično je rukovodio Draža Mihailović, preko svog načelnika štaba majora Ostojića.

Pored jakih četničkih snaga, upućenih iz Mostara prema Drugoj proleterskoj diviziji, već 22. februara iz gornjeg toka Neretve silazila je prema Konjicu jača grupa crnogorskih četnika Baja Stanišića.

Napad Treće divizije na Konjic predviđen je za noć 22/23. februara. Napad je trebalo da izvedu Deseta hercegovačka sa leve i Peta crnogorska brigada sa desne obale Neretve.

Međutim, na pravcu Sarajevo — Konjic učinjen je pro-pust, koji je, pored ostalih okolnosti u novonastaloj situaciji, imao teških posledica u pogledu nameravanog zauzimanja Konjica. Prva proleterska brigada, koja je po zadatku dobivenom od štaba Prve proleterske divizije posle zauzimanja Ivan-sedla sa osloncem na njega, trebalo da produži napad na sever prema Tarčinu i da uporedo s tim poruši drum i železničku prugu prema Konjicu, preduzela je noću 19/20. februara, samoinicijativno, napad na Konjic. Ovaj napad, izvršen sa tri bataljona, od kojih jedan u rezervi, i pored delimičnog uspeha, završio se neuspešno. Osnovni zadatak brigade, napad na Tarčin, preuzela su preostala dva bataljona ove brigade, koji su u svom pokretu prema Tarčinu naišli na kolone grupe »Anaker«. Ovi bataljoni izvršili su noću 20/21. februara napad na Tarčin bez uspeha, a u toku 21. odbačeni su na Ivan-sedlo. Kako Ivan-sedlo nije bilo organizovano za odbranu, bataljoni su odbačeni i odavde, a Nemci su krenuli prema Konjicu. Intervencija štaba Prve proleterske divizije da se situacija popravi vraćanjem bataljona Prve proleterske brigade sa Konjica na Ivan-sedlo i upućivanjem delova Treće sandžačke brigade u istom pravcu — nije donela željene rezultate. Iako je ovom prilikom glavnina grupe »Anaker« odbačena ka Ivan-sedlu, Nemci su ipak uz jaku podršku avijacije i tenkova uspeli da se 22. februara probiju u Konjic sa delom svojih snaga, jednim domobranskim bataljonom i dve čete ustaša i time da ojačaju italijansko-četnički garnizon. Spajanje ovih neprijateljskih snaga izvršeno je, dakle, istog dana kad je Treća divizija preduzela svoj prvi napad na Konjic.

Ivan-sedlo ostalo je od tada, u toku čitave bitke na Neretvi, čvrsto u nemačkim rukama.

Situacija se, međutim, pogoršala i na levoj obali Neretve. Deseta hercegovačka brigada izbila je 21. februara, u zoru, usiljenim maršem na prostoriju Zabrdže, gde je naišla na neke

četničke delove, napala ih i odbacila prema Gornjoj Bijeli, nanevši im veće gubitke. Verovatno je da je jedan deo ovih četnika ubačen u Konjic noću 21/22. februara, jer su za to imali povoljne mogućnosti. 22. februara brigada izveštava da je odbila napade jakih četničkih snaga (oko 2.000 četnika Lukačevića) jugoistočno od Konjica. Prema istom izveštaju jake četničke snage i dalje su pristizale iz Gornje Bijele. Brigada je prema tome ovoga dana bila prisiljena da pređe u odbranu.

Situacija se, dakle, ovoga dana za Treću diviziju osetno pogoršala severno i južno od Konjica, kao i u samom Konjicu.

Peta crnogorska brigada u svom pokretu prema Konjicu izbila je 20. februara, bez otpora, na liniju: k. 490 — s. Vinište — Križ (k. 818) na kojoj se, po dobivenom zadatku za pokret, zaustavila u očekivanju zapovesti za napad. U toku 21. brigada je ostala na dostignutoj liniji, vršeći potrebna izviđanja i osmatranja.

Zapovest za napad na Konjic izdao je štab divizije tek 21. februara. Ovo zbog toga što se očekivao prvi izveštaj Desete hercegovačke brigade o njenom dolasku na određenu prostoriju, kako bi jednovremeno počeo napad obe brigade.

Zapovest je bila vrlo kratka; predviđala je početak napada 22. februara u 22 časa. Određen je polazni položaj samo za Petu crnogorsku, i to na liniji: Gredina — Repovica, dok je Desetoj hercegovačkoj brigadi prepušteno da sama o tome odluči.

Peta crnogorska brigada privukla je, po padu mraka, svoje bataljone na polazne položaje i u 22 časa krenula u napad. Dočekana je jakom neprijateljskom vatrom i jedinice su bile prisiljene da se zaustave. Izvršeno je još nekoliko napada, ali bez uspeha. Brigada je za relativno kratko vreme imala veće gubitke, naročito u ranjenim. Bilo je jasno da su snage predviđene za izvršenje zadatka bile nedovoljne. Zbog toga je oko 1 čas ujutro napad prekinut, jedinice na polaznom položaju sređene a zatim povučene nešto unazad, da u toku sledećeg dana ne bi trpele od artiljerijske vatre.

Deseta hercegovačka brigada, koliko se sećam, učestvovala je u ovom napadu samo delom svojih snaga. Prema izveštaju ove brigade od 22. februara, koji je štab divizije primio sledećeg dana ujutro, brigada je ovog dana prešla u odbranu na liniji: Vis (k. 1152) — Turija (k. 775) — D. Bijela, prema nadmoćnim četničkim snagama koje su je u toku dana u dva navrata napale ali su bile odbijene. U ovakvoj situaciji uloga i

zadatak brigade bitno su se izmenili; sada se pred njom postavio novi i to vrlo težak zadatak, s obzirom na nadmoćnost neprijateljskih snaga. Trebalo je sprečiti upad četnika u Konjic, kao i njihovo nadiranje levom obalom Neretve u bok i pozadinu naših snaga na Neretvi.

Time se, u novostvorenoj situaciji, napad Treće divizije noću 22/23. praktično sveo na napad Pete crnogorske brigade, bez obzira što je u tom cilju zapovešću bila predviđena i Deseta hercegovačka brigada. Delimičan napad ove brigade sveo se na demonstraciju i kao takav nije mogao imati nekih rezultata.

Iste noći Prva proleterska divizija sa dve brigade izvršila je napad na grupu »Anaker«, sa ciljem ponovnog zauzimanja Ivan-sedla i nabacivanja neprijatelja prema Tarčinu. Bobom prsa u prsa, neprijatelj je bio zbačen sa Ivan-sedla, ali su ga Nemci u zoru uz jaku podršku avijacije, ponovo zauzeli. Pokušaji Prve divizije na ovom pravcu nastavili su se sve do obustavljanja napada na Konjic, ali bez uspeha.

Situacija se oko Konjica, za nas, sve više pogoršavala i komplikovala. Deseta hercegovačka brigada bila je u toku 23. februara ponovo napadnuta od znatno nadmoćnijih četničkih snaga, koje su iz rejona Boraca neprestano pridolazile. Žilavom odbranom ove brigade sprečen je upad ovih četničkih snaga u Konjic, ali se brigada padom mraka morala povući iz Donje Bijele. Brigada je u vezi s tim dobila zadatak da po svaku cenu spreči dalji prodor četnika; na njeno dalje učešće u napadima na Konjic nije se više moglo računati.

Do našeg izbijanja pred Konjic italijanska avijacija ograničila se uglavnom na izviđačke letove i mitraljiranja. Međutim, sada je stupila u dejstvo i nemačka avijacija, koja je u toku dana po nekoliko puta nailazila, ne štedeći municiju, obasipajući prostoriju bombama i mitraljirajući.

23. februara predveče išao sam sa komandantom divizije u Vrhovni štab, koji se nalazio u Ostrošcu. Pošto smo Vrhovnom komandantu izložili nepovoljnu situaciju, drug Tito nam je saopštio da se Četvrta crnogorska proleterska brigada, koja je prošlog dana zauzela Jablanicu, i jedna baterija haubičkog divizion-a već nalaze u pokretu radi zajedničkog učestvovanja u napadu na Konjic. Donesena je odluka da se napad ponovi noću 24/25. februara.

Iako Konjic nije bio tako jako utvrđen kao Prozor, on je bio posednut znatno jačim snagama, naročito artiljerijom. Ne-

mačka avijacija pojačavala je svoje dejstvo iz dana u dan. Držanje Ivan-sedla i pritisak jakih četničkih snaga sa jugoistoka pružali su neprijatelju velike prednosti u aktivnoj odbrani varoši, naročito u korišćenju ispada na krila i bokove, što je neprijatelj prilikom našeg drugog i trećeg napada vrlo vešto koristio. Konjic, u ovakvoj situaciji, za razliku od Prozora, nije bio opkoljen ni odsečen; bili smo prisiljeni da ga napadamo frontalno.

Iste večeri štab divizije izdao je zapovest za ponovan napad na Konjic. Zapovest je bila kratka: Četvrta crnogorska brigada kao desna kolona u svom pokretu da izbije levom obalom Neretve na prostoriju Zabrđe (jugozapadno od Konjica), odakle da napada čvrsto se oslanjajući na Desetu hercegovačku brigadu, sa kojom je trebalo uspostaviti vezu na Pomolu (tr. 423). Peta crnogorska brigada, na desnoj obali, trebala je da napada istim pravcem kao i ranije.

Deseta hercegovačka brigada, koja se toga dana nalazila u odbrani na liniji: Vis (k. 1152) — Turjak (k. 775) — Tušćica, dobila je zadatak da se po svaku cenu održi na ovoj liniji i time obezbedi napad Četvrte crnogorske brigade. Ukoliko joj situacija dozvoli, brigada je trebala da izdvoji jedan bataljon i postavi ga na Pomol (tr. 423), gde će uspostaviti vezu sa Četvrtom crnogorskom brigadom i sadejstvovati joj u napadu.

Baterija haubičkog divizionu postavljena je na levu obalu Neretve, u blizini drumu istočno od Orahovice, sa zadatkom da odmah po završetku priprema vrši uznemiravajuća gađanja varoši, a pred napad artiljerijsku pripremu u trajanju od 20 minuta.

Početak napada predviđen je u 22 časa.

U toku podneva Konjic je tučen artiljerijskom vatrom haubičke baterije. Na ovu vatru neprijatelj je odgovorio, tu kući uglavnom usku prostoriju s obe strane Neretve. Nemačka avijacija bombardovala je u toku dana prostoriju Zabrđe, Orahovica i Vinište, od koje smo imali veći broj ranjenih.

Pred mrak štab divizije prebacio se na osmatračnicu kod k. 273 (leva obala Neretve, 1,5 km severozapadno od Konjica), gde je u blizini bila privučena i tenkovska četa divizije. Pogodnih uslova za njenu upotrebu nije bilo, ali je komandant divizije rešio da je tu prikupi i prema svojoj oceni u toku napada uputi drumom prema varoši.

Napad kojemu je prethodila artiljerijska priprema počeo je tačno u 22 časa. Jaka artiljerijska, naročito minobacačka

vatra prikovala je neko vreme jedinice na polaznim položajima. Posle kraćeg zadržavanja jedinice su ponovo krenule napred i s obe strane Neretve prišle periferiji varoši, ali su pred neprijateljskim utvrđenjima odbijene brišućom vatrom automatskih oruđa. Pokušano je još nekoliko puta, ali su frontalni napadi naših jedinica dočekivani snažnom bočnom i unakrsnom vatrom i odbijeni. Na desnoj obali, prema Petoj crnogorskoj brigadi, Nemci su izvršili nekoliko ispada prema Repovici i Gredini, ali iako su bili prinuđeni da se povuku, napadnutim jedinicama trebalo je duže vremena da se srede na održanim položajima i ponovo krenu u napad. Oko 2 časa ujutru komandant divizije je naredio da se vod tenkova uputi u napad, drumom, pravo prema varoši. Tenkovi su dočekani neposrednom topovskom vatrom, od kojih je jedan bio uništen; ostali su bili prisiljeni da se vrate.

Posle višečasovne borbe, napad Četvrte i Pete crnogorske brigade, i pored punog angažovanja, završio se neuspehom.

Posle i ovog neuspelog napada trebalo je da bude jasno da se u ovakvoj situaciji i sa ovim raspoloživim snagama ne može zauzeti Konjic, a snaga koje bi nas osetno pojačale nije bilo niti su se mogle, s obzirom na opštu situaciju, u tu svrhu odvojiti.

Međutim, borci, jedinice, štabovi brigada a i sam štab divizije teško su se mirili sa ovim neuspehom, pa je odlučeno da se napad ponovi iste noći 25/26. februara.

Napad je počeo u 23 časa. I pored ubitačne vatre, borci obeju crnogorskih brigada međusobno su se, s obe strane Neretve, dovikivali »Naprijed Crnogorci« i bez obzira na gubitke približavali se neprijateljskim položajima. Oko 1 čas ujutru borci jednog bataljona Pete crnogorske brigade uspjeli su po cenu velikih gubitaka da zauzmu nekoliko perifernih bunkera. Skoro u isto vreme dva bataljona Četvrte crnogorske brigade uspela su da se probiju u samu varoš. Očekujući da se ovaj uspeh proširi, komandant divizije uputio je celu tenkovsku četu drumom, kao i prošle noći, ali su tenkovi i ovoga puta zaustavljeni jakom topovskom vatrom, i posle gubitka od dva tenka bili prisiljeni da se vrate.

Proširenja delimičnih uspeha nije bilo. Oko 3 časa Nemci su izvršili žestoki protivnapad prema levom krilu Pete crnogorske brigade i uspjeli da se ukline duboko, nastojeći da ovladaju k. 490 i nateraju naše jedinice u Neretvu. Posle duže

borbe Nemci su odbijeni. U toku ove borbe, vođene prsa u prsa, obostrani gubici bili su veliki.

Neprijatelj je preneo svu artiljerijsku vatru, prema Četvrtoj crnogorskoj brigadi, čija su se dva bataljona nalazili u varoši nastojeći da ih odseče vatrom i spreči dalji prodor naših jedinica, u čemu je i uspeo. Napad se produžio i u zoru, ali se postepeno gasio na levoj i desnoj obali. Na osmatračnici štaba divizije primili smo izveštaj Desete hercegovačke brigade da je u toku noći, pred nadmoćnim neprijateljskim snagama, bila prisiljena na povlačenje. Brigada je toga dana za sebe vezivala oko 4.000 četnika.

Pošto je ovim povlačenjem naš desni bok bio potpuno otkriven, pretila je opasnost da bataljoni koji su nekoliko časova vodili borbe u samoj varoši budu odsečeni. Zbog toga je naređeno hitno izvlačenje, koje su bataljoni ove brigade vrlo vešto i pod borbom sa uspehom izvršili.

Daljih izgleda za uspeh nije bilo, pa je komandant divizije naredio da se prekine napad. Još na osmatračnici napisan je izveštaj Vrhovnom komandantu o toku i neuspehu i ovog, trećeg napada naše divizije na Konjic.

Pojava nemačke 717. divizije na pravcu G. Vakufa, neuspesi oko Konjica, sve jače gomilanje četnika i njihov pritisak na levoj obali Neretve nagoveštavali su bitnu promenu situacije na našu štetu, pa je Vrhovni komandant u vezi sa tim naredio da se obustave dalji napadi na Konjic. Istim naređenjem Četvrta crnogorska brigada vraćena je u sastav svoje divizije. Sa njom su, prema Jablanici, krenuli haubička baterija i tenkovska četa divizije, koji su bili pridati Drugoj proleterskoj diviziji.

U ovim borbama sve tri brigade (Četvrta i Peta crnogorska i Deseta hercegovačka), imale su osetne gubitke, naročito je bilo ranjenih. Dosta iscrpljene neprekidnim borbama od Prozora i Jablanice do Konjica, slabo hranjene i bez odmora, one su se bližile granicama svojih mogućnosti.

ODBRAMBENA DEJSTVA NA NERETVI I NAS PROTIVUDAR

Pogoršanje čitave naše operativne situacije, posebno na pravcu Gornjeg Vakufa, imalo je za posledicu dalje slabljenje naših snaga na Neretvi. Već po obustavljanju napada na Konjic, jedinice Prve proleterske divizije napuštaju odbranu pravca

Ivan-sedlo — Konjic i pomeraju se na zapad, prema planini Bitovnji. Oдавde su, u smislu naređenja Vrhovnog komandanta za izvršenje protivudara prema G. Vakufu, već 28. februara krenuli prema ovoj prostoriji. Istog dana ujutru delovi nemačke 718. divizije sa štabom divizije ušli su u Konjic.

Četničke snage, koje su učestvovalе u odbrani Konjica, pridružile su se četničkoj grupaciji koja je, potiskujući Desetu hercegovačku brigadu, levom obalom Neretve nadirala ka Jablanici i Rami.

Očekujući u takvoj situaciji skoro nadiranje 718. divizije na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, štab divizije je naredio Desetoj hercegovačkoj brigadi da se kod Ostrošca prebaci na desnu obalu Neretve. Posle jednodnevnog neophodnog odmora brigada je upućena na prostoriju Solakova Kula, sa zadatkom zatvaranja pravca Ivan-sedlo — Solakova Kula — Prozor. Za izvršenje ovog zadatka brigada je, prema naređenju, imala odmah uputiti dva bataljona na južne padine planine Bitovnje, a štab i dva bataljona brigade trebalo je da ostanu na prostoriji Solakova Kula, radi odmora i sređivanja. Peta crnogorska brigada, ojačana jednim bataljonom Desete hercegovačke brigade, posle izvesnih rokiranja, zauzela je prema Konjicu položaje na liniji: s. Pokojište — Lovno (k. 855) — s. Ugošće — Koznik (tr. 1244) — Križ (k. 1208), sa zadatkom da zatvori pravac Konjic — Rama. Uporedo sa ovim, brigada je do početka neprijateljskih dejstava radila na rušenju i prekopavanju železničke pruge i drumа na ovom pravcu, tako da su ove komunikacije bile prekinute na više mesta.

Obe brigade dobile su zadatak da aktivnom odbranom, uz česte protivnapade, ispade i demonstracije na krila i bokove neprijatelja, zadrže i usporavaju njegovo nadiranje. S obzirom na važnost odbrane ovih pravaca i male snage kojima je ovo stavljeno u zadatak, štabovima brigada je bilo naređeno da svim borcima i rukovodiocima objasne da su potrebni krajnja upornost i zalaganje u izvršavanju postavljenih zadataka, radi olakšanja situacije naših jedinica kod G. Vakufa i spasavanja ranjenika.

Pored slabljenja pravca prema Rami, znatno je oslabljen i pravac prema Jablanici; odbrana ovog pravca poverena je Drugoj dalmatinskoj brigadi Druge proleterske divizije.

U žestokoj borbi sa Desetom hercegovačkom brigadom, četnici na levoj obali Neretve ušli su 26. februara u Orahovicu i Čelebić. a po prelazu ove brigade na desnu obalu, manjim sna-

gama 1. marta u deo Ostrošca na levoj obali Neretve, 2. marta u Jablanicu a 3. marta u Ramu. Glavne njihove snage produžile su nadiranje ka okuci Neretve, sa ciljem da na levoj obali završavaju pravac preko Prenja.

Druga dalmatinska brigada protivnapadom je izbacila četnike iz Rame i Jablanice, dok su se četnici iz dela Ostrošca sami povukli. Prema tome, jačina gore navedenih napadnih kolona bila je od po dva do tri nemačko-domobransko-ustaška bataljona, sa odgovarajućim artiljerijskim, inžinjerijskim i ostalim delovima.

Ocenivši napad nemačke desne kolone kao vrlo opasan za pravac Prozor (Deseta hercegovačka brigada se 2. marta tek prikupljala na prostoriji Solakova Kula), štab divizije naredio je Petoj crnogorskoj brigadi da sa dva bataljona izvrši protivnapad na neprijateljske snage na prostoriji: Bradina — s. Repovci. Pod ličnom komandom komandanta brigade Save Kovačevića, dva levokrilna bataljona napala su noću 2/3. marta neprijatelja i odbacila ga prema Bradini. Ovi su bataljoni po izvršenju zadatka povučeni prema s. Trešnjevica, sa zadatkom da zadržavaju neprijateljski napad na ovom pravcu.

U duhu dobijenog naređenja, Deseta hercegovačka brigada uputila je u toku noći 2/3. marta dva bataljona na prostoriju Oštre stijene (pl. Bitovnja) sa zadatkom da zatvori splet staza koji izvodi prema Solakovoj Kuli. Na ovoj taktički i topografski jakoj liniji bila je predviđena da dejstvuje cela Deseta hercegovačka brigada, ukoliko neprijatelj preduzme nadiranje na ovom pravcu jačim snagama. Dok se namere neprijatelja više ne ispolje, štab brigade i dva bataljona trebalo je i dalje da ostanu na prostoriji Solakova Kula. komandant divizije je odlučio da se definitivna upotreba ove brigade reši tek kad neprijatelj jasno ispolji svoje namere i dejstva.

Neprijatelj je nadirao na širokom frontu od preko 15 km, u tri kolone, od kojih je desna zbog topografske konfiguracije zemljišta dejstvovala kao odvojena. Planinsko zemljište, veliki međuprostori i razvučenost neprijateljskih snaga omogućili su Petoj crnogorskoj brigadi (šest bataljona) aktivnu, elastičnu i žilavu manevarsku odbranu. I pored jake aktivnosti, neprijateljska avijacija nije, iz navedenih razloga, mogla da bude efikasna, utoliko pre što su Nemci najčešće bombardovali naseљena, ali sad skoro napuštена mesta. U prilog ovome navešćemo da su 1. marta bombardovali s. Lisičićе sa preko 20 aviona, s.

Barmiš sa 10 aviona, a 4. marta bacili na Ostrožac i okolinu ogromnu količinu bombi.

Peta crnogorska brigada uspešno je odolevala neprijateljskim napadima i nanoseći mu gubitke aktivnim dejstvima, postepeno se povlačila pod borbom. Nemci su zbog toga bili isuviše oprezni; svaki dalji pokret solidno su pripremali, duže se zadržavajući na dostignutim linijama. Pokreti su bili potpomognuti jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Upornost naše odbrane i neprijateljsku sporost najbolje ilustruje činjenica da je njihova srednja i leva kolona u toku trodnevnog napada tek 4. marta uspjela da izbije na liniju: s. Trešnjevica — s. Lisičići, a 5. marta: Podhum (k. 525) — leva obala Neretvice do ušća u Neretvu. O detaljnom neprijateljskom nadiranju i našem reagovanju na njegova dejstva govorićemo opširnije nešto kasnije.

Zorom 6. marta neprijatelj je prema Trećoj diviziji držao liniju: Ivan-sedlo — Lisin (tr. 1744) — s. Repovci — s. Trešnjevica — Kvak (k. 1345) — s. Višnjevica — s. Seonica — s. Podhum i dalje levom obalom Neretvice do njenog ušća u Neretvu.

Iz ovoga se vidi da je neprijateljsko nadiranje prema zapadu bilo usmereno preko relativno komunikativne prostorije južnih padina pl. Bitovnje, sa težištem na desnoj obali Neretve — prema Ostrošcu. Ovo mu je obezbeđivalo najudobniji pokret, naslanjanje na četničke snage na levoj obali Neretve i vodilo neposredno ka cilju njegovih dejstava — Rami, na kom prostoru je trebalo da se sretne sa snagama 717. divizije, koje su od G. Vakufa također trebalo da nadiru prema Rami.

Na pravcu koji od Ivan-sedla preko pl. Bitovnje izvodi na prostoriju: Solakova Kula — s. Podhum, koja bi mu pružila mogućnosti dejstva bilo prema Prozoru bilo prema Rami, neprijatelj se (njegova desna kolona) zadovoljio držanjem linije: Lisin (tr. 1744) — Vranjača (k. 1310), što mu je obezbeđivalo sigurno držanje Ivan-sedla. Daljih pretenzija, kako se docnije pokazalo, na ovom pravcu neprijatelj nije imao.

Može se sada postaviti pitanje: zašto štab Treće divizije na ovom pravcu drži neangažovanu Desetu hercegovačku brigadu (četiri bataljona; jedan bataljon je bio pridano Petoj crnogorskoj brigadi) kad se mogao korisno upotrebiti za pojačanje Pete crnogorske brigade, koja je sa šest bataljona četiri dana sama zadržavala napade nadmoćnog neprijatelja?

Na ovom pitanju, koje je tesno povezano sa kasnijim protivudarom Treće divizije i nabacivanjem neprijatelja ka Ko-

njicu, zadržaćemo se nešto opširnije, jer ova dejstva, kako sam na početku naveo, nisu temeljitije nigde obrađena.

Posle odlaska Prve proleterske divizije sa pravca prema Ivan-sedlu, zatvaranje pravca: Konjic — Ostrožac — Rama povereno je Trećoj diviziji. U vezi s tim, a naročito na naše male snage koje su za izvršenje ovog zadatka stajale na raspoloženju (svega dve brigade), štab divizije uzeo je detaljno da proceni eventualne pravce predstojećeg neprijateljskog nadiranja na ovom pravcu. Došlo se do zaključka da je za nas najopasniji, a za neprijatelja (iako terenski teži i duži) najkorisniji pravac koji od Ivan-sedla, preko pl. Bitovnje i gornjeg toka Neretvice (prostorija Solakova Kula), izvodi na komunikaciji Prozor — Rama. Izbijanjem na ovu prostoriju, tj. u pozadinu naših glavnih snaga na pravcu G. Vakuf, moglo bi dovesti ne samo do izmanevrisanja odbrane Treće divizije na desnoj obali Neretve nego i do cepanja naših snaga na okuci Neretve, sa nedoglednim posledicama za ranjenike i Glavnu operativnu grupu u celini. Krajnji cilj nadiranja snaga 718. divizije bio bi, i samo u tom slučaju potpuno ostvaren.

Na osnovu takove procene došlo se do zaključka da se ovaj pravac, u prvo vreme, dok se namere neprijatelja potpuno ne ispolje, zatvori sa dva bataljona Desete hercegovačke brigade. Ovi bataljoni na položajima Oštre stijene, kako smo ranije naveli, trebalo su ujedno da zaštite levi bok Pete crnogorske brigade. Što se ostatka brigade tiče, smatralo se da prostorija Solakova Kula najbolje odgovara svim eventualnostima: bilo za pojačanje odbrane pravca od Ivan-sedla, bilo za aktivna bočna dejstva prema neprijateljskim snagama na Neretvi. Dalja neprijateljska dejstva i naša protivdejstva dokazala su pravilnost odluke štaba divizije o upotrebi Desete hercegovačke brigade na ovom pravcu.

U početku neprijateljskih dejstava prema zapadu, izgledalo je da će neprijatelj zaista i dati prednost desnoj koloni. On je već prvog dana, 2. marta, izbio na Lisin (tr. 1744) — s. Repovci — Vranjača (k. 1310) i time obezbedio solidnu osnovicu za dalje nadiranje u ovom pravcu. Protivnapadom dva bataljona Pete crnogorske brigade u toku noći 2/3. marta, odbačen je sa ove linije, kako je ranije navedeno, ali pošto su ovi bataljoni po izvršenju zadatka morali biti povučeni, neprijatelj je u toku 3. marta ponovo zaposeo izgubljene položaje.

Ni u toku 3. marta namere neprijatelja nisu se potpuno ispoljile. Pored ponovnog posedanja svojih položaja, on je u

toku ovog dana pred mrak, prema Petoj crnogorskoj brigadi izbio na liniju: s. Barmiš — s. Kralupi — Bikova Kosa, i tu se zadržao u toku noći.

Na ofanzivna dejstva 718. nemačke divizije nismo dugo čekali. Već 2. marta (u vreme ogorčenih borbi naših jedinica na pravcu G. Vakuf) ova divizija preduzela je pokret na zapad u tri kolone: *desnom* sa Ivan-sedla prema s. Repovci — Lisin (tr. 1744); *srednjom* prema s. Trešnjevica i *levom* preko s. Repovice i Gredine, desnom obalom Neretve prema s. Pokojište.

Jačina ovih kolona nije tačno poznata. Grupa »Anaker«, jačine 5—6 bataljona, u vreme naših napada na Konjic, imala je ograničen zadatak: probijanje u Konjic u cilju pojačanja italijansko-četničkog garnizona. Kao takva ona nije mogla, uz nezatno pojačanje, primiti novi zadatak 718. divizije na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, kako se to navodi u nekim raspravama o bici na Neretvi.

28. februara, posle napuštanja pravca prema Ivan-sedlu od strane Prve proleterske divizije, delovi 718. divizije na čelu sa štabom divizije ušli su u Konjic bez otpora. Dolazak štaba divizije ukazuje da su uloga i zadatak grupe »Anaker« završeni i da otada na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama dejstvuju snage nemačke 718. divizije, pod komandom svog štaba. Zbog toga se, skoro sa sigurnošću, može pretpostaviti da su na ovom pravcu dejstvovala, sem grupe »Fogl« koja se nalazila na pravcu G. Vakuf, i ostale snage 718. divizije. Uostalom, nemačka dokumenta, koja govore o dejstvima na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, spominju 718. diviziju, a ne grupu »Anaker«. U sastavu ovih snaga bili su: 750. pešadijski puk i jedan bataljon 738. pešadijskog puka kao i ranije prisutne ustaško-domobranske snage: 7. domobranski puk 4. brdske brigade i jedan ustaški bataljon. Po nekim podacima na ovom pravcu dejstvovala je i 1, a verovatno i 2. bataljon 724. nemačkog pešadijskog puka. Možemo, dakle, bez bojazni da računamo, a da ne pogrešimo, da je na ovom pravcu bilo angažovano najmanje osam do devet bataljona.

Tek 4. marta, kada je neprijatelj i pored naše uporne odbrane izbio na liniju: s. Lisičići — s. Trešnjevica i produžio u pravcu Ostrošca, dok je na pravcu Ivan-sedlo — pl. Bitovnja ostao na ranijim položajima, bilo je jasno da je grupisao osnovne snage i sredstva na pravcu Konjic — Ostrožac — Rama, prema Petoj crnogorskoj brigadi.

Uočivši težište neprijateljskog napada na ovom pravcu, koje se u stvari svodilo na potiskivanje naših snaga prema Rami, kao i jak pritisak neprijatelja sa ciljem da što pre izbije na Neretvicu, štab divizije, radi izbegavanja gubitaka i zauzimanja pogodnijih položaja za izvršenje protivnapada, naređuje Petoj crnogorskoj brigadi da se u toku noći 4/5. marta izvuče iz borbe i posedne desnu obalu Neretvice. Štab divizije je nameravao da 5. ili 6. marta, prema daljem razvoju situacije, sa Desetom hercegovačkom brigadom (tri bataljona) izvrši protivnapad opštim pravcem s. Seonica — Lisičići sa ciljem odbacivanja neprijatelja sa Neretvice, dobitka u vremenu i olakšanja situacije Petoj crnogorskoj brigadi. Jednovremeno, u duhu naređenja Vrhovnog štaba od istog dana, sužen je front Pete crnogorske brigade na desnoj obali Neretvice, od ušća do s. Gorana gde se nalazio i štab divizije. Težište odbrane Pete brigade ostalo je prema Ostrošcu.

Ograničenost cilja planiranog protivnapada bila je uslovljena našim slabim snagama. Nije se smelo izložiti riziku i povući dva bataljona Desete hercegovačke brigade sa Bitovnje na Neretvicu, jer su oni imali i zadatak bočnog obezbeđenja.

U toku 5. marta, Deseta hercegovačka brigada (tri bataljona) prikupljena je na prostoriji s. Gorani — s. Oteležani, sa koje je trebalo da izvrši predviđeni protivnapad, kada neprijatelj otpočne napad na Petu crnogorsku brigadu. Međutim, u toku 6. marta, sem dejstva avijacije, neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost i zadržao se na posednutim položajima.

U takvoj situaciji zatekla nas je direktiva Vrhovnog komandanta od 5. marta, kojom se u novostvorenoj situaciji pred diviziju stavlja novi zadatak.

Ovog dana kritična situacija kod Gornjeg Vakufa znatno je poboljšana. Protivudarom osnovnih snaga Glavne operativne grupe (Prva, Druga i Sedma divizija) neprijatelj je odbačen prema Bugojnu uz velike gubitke, ali nije bio razbijen. Obuhvatna dejstva na neprijateljske bokove, koja su znatno doprinela njegovoj odluci da bez borbe napusti Gornji Vakuf, nisu donela vidnijih rezultata u pogledu uništenja njegove žive sile i materijala. Neprijatelj je imao mogućnosti da se brzo pojača i ponovo preduzme napad. Trebalo je raditi brzo i energično i postignutu slobodu manevra iskoristiti što pre, jer je vreme bilo jako ograničeno.

Zbog toga Vrhovni komandant, odmah po odbacivanju neprijatelja prema Bugojnu, u smislu odluke od 28. februara,

izdaje 5. marta direktivu o forsiranju Neretve na delu Jablanica — Ostrožac, sa zadatkom da se razbiju četnici na okuci Neretve i energično nadire padinama Prenja i Bjelašnice do linije: Nevesinje — Ulog — Kalinovik.

U cilju izvršenja ovog zadatka naređeno je:

Druga proleterska divizija, ojačana Prvom proleterskom brigadom, forsira Neretvu kod Jablanice, razbija četnike na levoj obali Neretve i nastavlja energično nadiranje pravcem: Borci — Boračko jezero — Glavatičevo — Kalinovik;

Treća udarna divizija, odbacuje neprijatelja prema Konjicu, zatim forsira Neretvu kod Ostrošca i postavlja se kao stalna pobočnica na sektoru Ostrožac — Konjic, sa zadatkom da obezbedi severni bok naših snaga u njihovom nadiranju tesnacem Neretve. Za izvršenje ovih zadataka vraća joj se u sastav njena Prva dalmatinska brigada, koja je do tada bila angažovana na pravcu G. Vakuf. Po forsiranju Neretve Desetu hercegovačku brigadu odmah uputiti kao pojačanje Sedmoj banijskoj diviziji;

Sedma banijska divizija, ojačana Desetom hercegovačkom brigadom, postavlja se kao stalna pobočnica na severnim padinama Prenja na sektoru: Glogošnica — G. Bijela, obezbeđujući južni bok naših snaga;

Deveta dalmatinska divizija obrazuje stalnu pobočnicu na pl. Čvrsnici, zatvarajući na desnoj obali Neretve pravce prema Jablanici;

Prva proleterska divizija, obrazuje opštu zaštitnicu pravcem: G. Vakuf — Prozor — Rama — Jablanica i dalje pozadi začelja ranjenika.

Kako se iz iznetog vidi zadatak Treće divizije, u situaciji u kojoj se nalazila u vreme primanja direktive, ne samo da je bio težak nego i veoma složen, jer je bio vremenski i prostorno vezan za dejstva Druge proleterske divizije. Forsiranje Neretve od strane Druge proleterske divizije trebalo je da otpočne u toku noći 6/7. marta, ali pošto pripreme nisu bile završene ovo je odloženo za noć 7/8. marta. Da bi Treća divizija forsirala Neretvu kod Ostrošca (koji je bio u neprijateljskim rukama), obrazovala stalnu pobočnicu radi obezbeđenja od Konjica, trebalo je prethodno odbaciti neprijatelja prema Konjicu, a taj zadatak sa dve brigade nije se mogao jednostavno rešiti. Istina, da bismo izvršili ovaj zadatak vraćala nam se Prva dalmatinska brigada, ali s obzirom na njenu udaljenost bilo je veliko pitanje da li će ona stići na vreme.

Težina i složenost ovog zadatka mogu se jedino objasniti još uvek kritičnom situacijom, potrebom hitnog forsiranja Neretve i činjenicom da Vrhovni komandant, sem Prve dalmatinske brigade, nije mogao izdvojiti ni jednu brigadu za pojačanje Treće divizije i time obezbediti sigurnije izvršenje našeg zadatka. Uostalom iz same direktive jasno se vidi težina zadatka svih jedinica Glavne operativne grupe, da bi se iz ove, još uvek kritične situacije, što pre izvukli.

Stab divizije bio je potpuno svestan situacije i potrebe da se dobiveni zadatak potpuno izvrši. Pitanje je bilo, samo, na koji način rešiti izvršenje ovog zadatka, da bi se obezbedili, i u ovako vrlo nepovoljnoj situaciji, maksimalni izgledi na uspeh.

Sećam se dobro dskusije koja se o ovom pitanju, duboko u noć, vodila u štabu divizije. Naš ranije planirani protivnapad na Neretvici otpao je, jer je imao ograničen cilj i s njim se nije mogao rešiti novodobiveni zadatak. Odmah smo zaključili da se na dolazak Prve dalmatinske brigade ne sme čekati.¹ Pretpostavljali smo da nadmoćne nemačke snage na Neretvici svakako neće čekati da im se inicijativa istrgne iz ruku. Neuspeh 717. divizije na pravcu G. Vakufa logički je nametao komandantu 718. divizije misao da ne ispušta inicijativu da bez odlaganja produži nadiranje prema Rami, ili da bar to pokuša, čime bi, u slučaju uspeha, rezultate našeg protivudara kod G. Vakufa sveo na minimum.

Dakle, kao i ostale jedinice Glavne operativne grupe, Treća divizija morala je raditi vrlo brzo, a u prvom redu preoteti inicijativu od neprijatelja. Pošto nismo mogli ostvariti osnovno načelo svakog protivudara: nadmoćnost snaga na izabranom pravcu, smatrali smo da se možemo koristiti neprijateljskim greškama u osnovnom grupisanju snaga, pasivnosti na pravcu: Ivan-sedlo — Bitovnja — Solakova Kula, velikoj razvučenosti njegovih snaga i neposednutim međuprostorima, te

¹ Prva dalmatinska brigada, od koje smo, iako je od Prozora bila izdvojena iz našeg sastava, primali povremene izveštaje, bila je od 21. februara u neprekidnim borbama na pravcu G. Vakufa. U ovim borbama brigada je pretrpela teške gubitke, naročito u rukovodećem kadru — oko polovine rukovodećeg sastava četa i bataljona bilo je izbačeno iz stroja. 5. marta, ona se, goneći neprijatelja, nalazila, severno od Crnog vrha, udaljena od njega više od jednog dana marša. Računajući potrebno vreme za prijem naređenja, sređivanje i minimalan odmor, pretpostavljali smo da ona na prostoriju Solakova Kula može stići najranje 8. marta, što se pokazalo kao tačno.

preko pl. Bitovnje ka Konjicu, izvršiti dubok prodor u njegov desni bok i pozadinu. Pod uslovom da se ovaj prodor izvrši brzo i energično, moglo se očekivati da će potpuno iznenaditi neprijatelja, što bi, uporedo sa pritiskom sa fronta, moglo dovesti do lomljenja njegovog poretka i povlačenja ka Konjicu. Rizik je na prvi pogled zaista bio veliki: oslabljeni front na Neretvici mogao je neprijatelj u međuvremenu probiti i krenuti prema Rami, od koje ga je odvajalo desetak kilometara. Ovaj rizik umnogome je smanjivao predviđeni dolazak Prve dalmatinske brigade, koja ako ne stigne na vreme za pojačanje dejstava Pete crnogorske brigade na Neretvici, trebalo je svakako blagovremeno da stigne za izvršenje protivnapada. Predviđali smo da, ukoliko neprijatelj i uspe da probije našu odbranu na Neretvici, sa Prvom dalmatinskom brigadom koja je trebalo da stigne na prostoriju Solakova Kula, izvršimo neposredan napad na bok neprijateljskih snaga u nadiranju, što je, uporedo sa dejstvima u dubokoj pozadini neprijatelja pravcem: Solakova Kula •— Bitovnja — Konjic, moralo dovesti do uspeha.

Na osnovu ovakve procene i zaključaka izdata su brigadama, još u toku noći, kratka posebna naređenja, i to:

Petoj crnogorskoj, ojačanoj jednim bataljonom Desete hercegovačke brigade, ponovo je proširen front na Neretvici do s. Oteležani, s tim da deo fronta: ušće Neretvice — s. Podhum drži sa četiri bataljona, sa težištem odbrane prema Ostrošcu. Dva bataljona trebalo je da prikupi na prostoriju: s. Gorani — s. Oteležani, radi izvođenja protivnapada pravcem: Seonica — Lisičići, ali za to treba da dobije naknadno naređenje od komandanta divizije. Na celom frontu brigada je u toku 6. i noću 6/7. marta trebalo da izvodi demonstrativne napade, kako bi neprijatelj dobio utisak da pripremamo napad širih razmera.

Desetoj hercegovačkoj brigadi, da sa četiri bataljona, od kojih su se dva već nalazila na Bitovnji, za najkraće vreme, izvrši pokret preko južnih padina Bitovnje, opštim pravcem: s. Trešnjevica — s. Ugošće — Konjic, i na taj način dubokim obilaznim manevrom izbije u bok i pozadinu neprijateljskih snaga na Neretvici. Pri ovome je trebalo posebno voditi računa o neprijateljskim snagama na našem levom boku (Lisin — Vranjača — Bradina).

Prvoj dalmatinskoj brigadi, izneta je ukratko situacija i zadatak divizije i podvučena potreba što hitnijeg dolaska na prostoriju Solakova Kula. Dalja njena dejstva biće regulisana po njenom dolasku, naređenjem štaba divizije.

Stab divizije prebacio se predveče 6. marta iz s. Gorana u s. Zuglići kod Mrakova (k. 688), na težište odbrane Pete crnogorske brigade.

Dalji razvoj događaja tekao je otprilike ovako:

U toku 6, a naročito noću 6/7. marta izvršen je niz demonstrativnih napada na čelom frontu na Neretvici. Neprijatelj se zadovoljio odbijanjem ovih napada i konsolidacijom dostignutih položaja na levoj obali Neretvice. U zoru 7. marta predviđena dva bataljona Pete brigade izvršila su protivnapad preko Neretvice pravcem s. Oteležani— s. Seonica. Ostale snage ove brigade vršile su i dalje u toku dana manje demonstrativne napade. Protivnapad na levom krilu, i pored žestokog otpora neprijatelja, uspešno se razvijao; posle žestokih borbi prsa u prsa bataljoni su prešli Neretvicu i u toku dana zauzeli s. Gostoviće i s. Seonica. U toku noći 7/8. i ceo dan 8. marta delovi ove brigade uspeali su da se održe na dostignutim položajima, uprkos jake artiljerijske vatre i bombardovanja avijacije. Neprijatelj ni u toku ovog dana nije preduzimao nikakva aktivna dejstva.

Deseta hercegovačka brigada u svom pokretu određenim pravcem vodila je u toku 8. marta jače borbe sa neprijateljem kod s. Bulatović i odbacila ga prema s. Repovci. Ostavivši prema ovim nemačkim snagama jedan bataljon, brigada je bez zadržavanja produžila nadiranje i pred mrak, istog dana, izbila na liniju: Kvok (k. 1345) — s. Trešnjevica. Zauzećem Kvoka neposredno je ugrožen bok neprijateljskih snaga na Neretvici, što se odmah osetilo na frontu Pete crnogorske brigade. Neprijatelj je u prvi mrak počeo izvlačenje iz dodira i postepeno povlačenje. Bio je to siguran znak da je Deseta hercegovačka dobro izvršila svoj zadatak, iako njen izveštaj još nismo primili. Po naređenju komandanta divizije, Peta crnogorska brigada, nešto posle pola noći, 9. marta je prešla u opšti napad, potiskujući pred sobom neprijatelja u povlačenju.

Ujutru 9. marta Peta crnogorska nastavlja potiskivanje neprijatelja, a Deseta hercegovačka brigada nastavlja nadiranje prema liniji: s. Kralupi — s. Ugošće. Potpuno iznenađen u dubokoj pozadini i pritisnut sa fronta i boka neprijatelj je u neredu napustio Ostrožac i Lisičice a zatim se dao u panično bekstvo prema Konjicu, gonjen od strane naših jedinica koje su mu tom prilikom nanele velike gubitke.

Žestinu gonjenja najbolje pokazuje činjenica što je neprijatelj 9. marta vrlo malo koristio artiljeriju i avijaciju za

zaštitu svojih trupa u povlačenju, bojeći se verovatno, da pri tom ne nanese gubitke sopstvenim trupama.²

9. marta u večer komandant divizije izvestio je Vrhovnog komandanta da je neprijatelj odbačen prema Konjicu.

Prva dalmatinska brigada nije stigla na vreme, kako smo i predviđali. Jedan njen bataljon, koji je 9. marta prvi stigao na prostoriju južno od Solakove Kule, u blizini s. Oteležana, verovatno je ovoga dana u sastavu Pete crnogorske brigade učestvovao u gonjenju neprijatelja. Ostali bataljoni, koji su kasnije stigli, nisu u ovome učestvovali. Odličan razvoj protivudara u toku 9. marta omogućio je kratak predah i odmor ovoj premorenoj i u teškim borbama dosta istrošenoj brigadi. Dva dana docnije, brigada je preuzela položaje Pete crnogorske brigade pred Konjicom, kada se ova prebacivala na levu obalu Neretve.

PRELAZ PREKO NERETVE, DEJSTVA NA LEVOJ OBALI, BORBA U SUSRETU KOD KLJUNA I OSLOBOĐENJE NEVESINJA

Povlačeći se prema Konjicu neprijatelj se zadržao na položajima koji sa zapada neposredno štite komunikaciju Ivan-sedlo — Konjic (Križ (k. 818) — Pleševac k. 1092) — Koznik (k. 1244) — Križ (k. 1288) — Bikova Kosa (k. 1387)). Prema njemu, na liniji: Vinište — Crjep (k. 1204) — s. Trešnjevice, držala je položaje Peta crnogorska brigada.

Prema naređenju Vrhovnog štaba, Deseta hercegovačka brigada prikupljena je u toku noći 9/10. marta, na prostoriji s. Kralupi — s. Lističići, odakle je u mrak istog dana prešla na

² Nekoliko dana docnije, pred borbenu liniju jednog bataljona Pete crnogorske brigade, na levoj obali Neretve, stigao je jedan nemački oficir-parlamentarac i molio da bude odveden komandantu, radi pregovora o skupljanju leševa nemačkih vojnika, poginulih dan ranije u borbi na tim položajima. Odveden je u štab Pete crnogorske brigade, gde sam se toga dana i ja nalazio. Komandant brigade bio je negde na položaju, pa je s parlamentarцем razgovarao Veselin Masleša, koji se u to vreme nalazio pri štabu ove brigade. Nemač je, pored ostalog, izjavio je da je bio prisutan razgovoru viših oficira u štabu 718. divizije, u kojem su oni izražavali čuđenje zbog smelosti i veštine u izvodenju našeg protivudara, kao i brzini kojom su naše jedinice izbile u njihov bok i pozadinu. Posebno se interesovao za ime komandanta koji je ovaj protivudar planirao i njime rukovodio, što mu naravno nije rečeno.

levu obalu Neretve, preko opravljenog mosta kod Ostrošca.³ Odavde je prema istom naređenju krenula prema Glogošnici, ka Sedmoj banijskoj diviziji. Međutim, 11. marta ova brigada, u smislu novog naređenja Vrhovnog štaba, promenila je pravac i krenula prema Boračkom jezeru, radi pojačanja Druge proleTERSKE divizije na tom (pravcu).

Naređenjem od 5. marta regulisano je da glavnina Treće divizije ostane na desnoj obali Neretve, sve dok začelje ranjenika ne pređe Neretvu.

U toku 11. i 12. marta na frontu prema Konjicu nije bilo veće aktivnosti. Neprijatelj se ograničio na izviđačko-osmatračka dejstva i bombardovanja iz vazduha.

Noću 11/12. marta izvučena je sa položaja prema Konjicu Peta crnogorska, a njene položaje zaposela je Prva dalmatinska brigada. Peta brigada se do mraka istog dana prikupila kod Ostrošca, gde je preko mosta prešla na levu obalu. U toku 13. marta zauzela je položaje prema Konjicu, na liniji: D. Bijela •— Turija — Vis (k. 1152) — Idbar. Na ovim položajima do tada su se nalazila tri bataljona Prve proleTERSKE brigade, koji su zatim krenuli u sastav svoje brigade.

Čim su osetili slabljenje naših snaga prema Konjicu, delovi 718. divizije prešli su u napad, potiskujući Prvu dalmatinsku brigadu (koja se po zadatku, pod borbom, postepeno povlačila) i do mraka 12. marta dostigla liniju: s. Kralupi — s. Grabovci — s. Višnjevica, gde su se zadržali do 14. marta ujutro.

Pošto je prebacivanje ranjenika kod Jablanice bilo pri kraju, Vrhovni komandant je 13. marta naredio da se i Prva dalmatinska brigada prebaci preko Neretve. Prelaz je izvršen noću 13/14. marta. Sa ovom brigadom prešao je štab divizije i smestio se u s. Čosići.

Dolaskom ove brigade nešto je sužen front Pete crnogorske brigade, tako da je odbranu i zatvaranje Idbarske doline primila Prva dalmatinska brigada, koja je raspoređena levo od Pete brigade zauzela položaje: Bodilj (k. 818) — Idbar — Pri-soje (k. 949) — Javorik. Time je bio potpuno obezbeđen levi bok naših snaga u njihovom nadiranju prema Borcima i Glavatičevu. Desni bok prema Prenju i njegovim prelazima, obezbeđivala je Sedma banijska divizija.

³ Drveni most kod Ostrošca bio je prekinut samo na kratkom zadnjem delu, prema levoj obali reke. Da bi se moglo prelaziti most je popravljen na taj način što su preko prekinutog dela prebačene dugačke grede, nađene u Ostrošcu, dobro učvršćene na levoj obali, a preko greda je pričvršćen patos od dasaka.

U toku noći 14/15. marta prebačeni su i poslednji ranjenici, a u toku 15. marta sve jedinice Glavne operativne grupe prešle su na levu obalu Neretve.

Delovi 718. divizije produžili su u toku 15. marta nastupanje prema Rami, prešli Neretvicu i kod s. Oteležane došli u dodir sa delovima 717. divizije, i na taj način ovladali komunikacijom Konjic — Rama — Gornji Vakuf. Istog dana manji delovi 718. divizije prešli su na levu obalu Neretve i pored jakog otpora jednog bataljona Prve dalmatinske brigade zauzeli Orlenicu (južno od s. Čelebića). Posle ovoga se nisu upuštali u veća ofanzivna dejstva na levoj obali. Ograničili su se, uglavnom, na aktivna dejstva manjih jedinica, koja su svakodnevno preduzimali u cilju uznemiravanja. Međutim, neprekidno su, danju i noću, tukli artiljerijskom vatrom kako naše položaje, tako i celu prostoriju južno od komunikacije Rama — Konjic, i time jako otežavali pokrete jedinica, naročito ešelona ranjenika i bolesnika.⁴ Istu prostoriju tukla je u toku dana, i

⁴ Ovde bih se ukratko osvrnuo na ešelone ranjenika i bolesnika. Do tada nismo imali prilike da se s njima srećemo; u našim dejstvima oni su se uvek nalazili iza nas. Iako smo često na njih mislili, jer je bitka u prvom redu vođena za njihov spas, kao i na teškoće u kojima su se nalazili, ipak pravu predstavu o njihovom teškom stanju nismo imali. Sada su se kretali u zahvatu odbrambenih položaja naših jedinica, jedinom boljom stazom koja iz Jablanice preko Krstača, Idbarske doline i Gornje Bijele vodi prema Borcima. Tu smo videli sa kolikim su se teškoćama borili ranjenici, tifusari, sanitetsko osoblje i jedinice koje su ih prenosile i rukovodile njihovim pokretom.

Ešeloni su se kretali upravo prostorijom koja je bila u snažnom zahvatu neprijateljske artiljerijske vatre sa desne obale Neretve i avijacije. Sneg i led na padinama Prenja, ogolele šume, u ono doba godine, nisu mogle sakriti ni najmanji pokret od nemačkih »štuka«, koje su pri pojavi i najmanjih ciljeva obasipale celu prostoriju malim bombama. Grupno i sporo kretanje naročito su bili pogodna meta, usled čega su ešeloni imali veće gubitke.

Naročito su upečatljivo delovali ešeloni teških ranjenika, koji nisu mogli jahati već su ih nosili njihovi drugovi iz Devete dalmatinske divizije. Uvijeni u čebad, koja nisu mogla sačuvati toplotu na onoj hladnoći, promrzli i gladni, ležali su na nosilima, a pod nosilima na snegu i poleđici, svaki čas postali isto tako promrzli i gladni oni koji su ih nosili. Pa ipak, i pored svih teškoća, moral ranjenika, nosilaca i sanitetskog osoblja bio je na visini.

Tifusari su predstavljali posebnu teškoću: ispijeni i izmučeni ovom teškom bolešću, neki i umno poremećeni, u neredu su se kretali i vrlo teško podnosili nalete neprijateljskih aviona.

Naročito teško je bilo ranjenicima i njihovim nosiocima da pređu Idbarsku dolinu, koja je bila tučena artiljerijskom vatrom, u kratkim vremenskim intervalima od 5—10 minuta, neprekidno i danju i noću.

to dosta često, i snažno nemačka avijacija. Težnja im je bila da nas na ovoj prostoriji što više uznemiravaju, nanose gubitke i što pre uspostave železnički saobraćaj na pruzi: Sarajevo — Konjic — Mostar.

Druga proleterska divizija, ojačana Prvom proleterskom brigadom posle razbijanja četnika kod Boraca, produžila je, prema naređenju Vrhovnog komandanta od 13. marta, pokret iz rejona Boračkog jezera prema Glavatičevu.

Treća divizija dobila je istog dana uputstva Vrhovnog štaba za svoj dalji rad. Ona je po meri nastupanja Druge divizije trebalo da postepeno smenjuje sa položaja na levoj obali Neretve najpre Petu crnogorsku, a zatim i Prvu dalmatinsku brigadu. Po izvlačenju Pete crnogorske brigade štab divizije je trebalo da vrši pokret za Drugom divizijom, do njenog izbivanja na liniju: Čičevo — Glavatičevo — Zaborani i razbijanja crnogorskih četnika na ovoj prostoriji. Sa ove prostiorije Druga divizija produžuje nadiranje prema Ulogu i Kalinoviku, a Treća divizija, ojačana Četvrtom crnogorskom proleterskom brigadom, preduzima nadiranje ka jugu i jugoistoku sa zadatkom da zauzme Nevesinje, Gacko i dublje prodre na istok, prema Crnoj Gori. Zadatak obe divizije: ovladavanje linijom Nevesinje — Ulog — Kalinovik, čime bi se stvorili uslovi za prebacivanje ranjenika na prostoriju Rakitnica, Bjelimić, Obalj, na kojoj bi imali relativno dobre uslove za zaštitu, smeštaj i zbrinjavanje. Time bi bili stvoreni i dobri uslovi za naše dalje prodiranje na istok.

Prema ovom uputstvu štab divizije rokira 15. marta Prvu dalmatinsku brigadu na dotadanje položaje Pete crnogorske brigade, a sa Petom brigadom 16. marta predugima pokret pravcem: G. Bijela — s. Medasković — Boračko jezero — Kula — Grabovica. Posle razbijanja četnika kod Glavatičeva, a u vezi s naređenjem Vrhovnog štaba, naređeno je 17. marta i Prvoj dalmatinskoj brigadi da krene za nama.

Dotadanje položaje naših dveju brigada prema Konjicu preuzele su Treća sandžačka i Treća krajiška brigada.

Da bi im olakšali pokret na takvim mestima, naše pozadinske jedinice organizovale su prihvatilišta, na kojima su naši borci odmenjivali njihove nosioce i sami prenosili ranjenike preko opasnih mesta, koja su dobro poznavali i koristeći intervale u neprijateljskoj vatri smanjivali gubitke i zadržavanje na opasnim mestima. Na pojedinim raskrscima staza, da bi se izbegla lutanja, bile su određene putovođe, koje su ranjenike na konjima i tifusare provodili najpogodnijim i koliko-toliko skrivenim stazama.

Na prostoriji oko Nevesinja već su se nalazile jake četničke snage. Koncentracija ovih snaga počela je još ranije. Posle uspešnog forsiranja Neretve od strane naših snaga, sva pažnja Italijana i četnika bila je upravljena na zatvaranje pravca koji između Prenja i Neretve izvode prema istoku i jugoistoku. Posle poraza kod Boraca, Čičeva i Glavatičeva četničke snage povukle su se delom prema Kalinoviku, delom prema Nevesinju. Na prostoriju Kalinovika i Nevesinja stigle su i nove snage do tada neangažovanih četnika iz Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Pripremaju se velike operacije za razbijanje naših snaga na ovoj prostoriji. Draža Mihailović organizuje kod Kalinovika zatvaranje pravca prema Foči, a Italijani, najvećim delom četničkim snagama, prema Mostaru, Nevesinju i Gacku.

Treća divizija izašla je 18. marta sa Petom crnogorskom na prostoriju Čičevo, Banjdo, gde je uhvatila vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom.⁵ Na ovoj prostoriji planirana su naša dejstva prema Nevesinjskom polju. Istog dana izdata je zapo-vest, koja je otprilike obuhvatala:

— *Desna kolona*: Deseta hercegovačka i Prva dalmatinska brigada, kreće opštim pravcem: Bahtijevice — Hansko polje — Gornje Zimlje — Donje Zimlje — Mlječevac (k. 1210) — Badne — severoistočne padine Veleža — Nevesinje. Radi održavanja veze sa levom kolonom, Petom crnogorskom brigadom i obezbeđenja boka, uputiće jedan bataljon grebenom Crne gore.

Zadatak: u toku pokreta napasti italijansko četničke položaje u Zastolju (pravac Gornje Zimlje — Bijelo Polje) ovladati ovim utvrđenjima i posesti ih odgovarajućim snagama da bi se Sigurno zatvorili pravci prema Bijelom Polju i Mostaru. Sa ostalim snagama produžiti označenim pravcem pokret prema Nevesinju.

— *Srednja kolona*: Peta crnogorska brigada, kreće opštim pravcem: Banjdo — Zaborani — Luka — Kljuni — Pridvorci — Nevesinje koje napada sa severa. Težište dejstva zapadno od komunikacije, na kome grupisati jače snage.

⁵ Deseta hercegovačka brigada nalazila se na prostoriji Glavatičevo, gde je pod komandom Druge proleterske divizije učestvovala u razbijanju četnika kod Kule, Grabovice, Lipeta, Banjdola, Ratkamena i Bahtijevice. Na ovoj prostoriji ušla je u sastav svoje divizije i produžila dejstva kao njena desna kolona u nadiranju prema Nevesinju.

— *Leva kolona*: Četvrta crnogorska proleterska brigada⁶ kreće opštim pravcem: Kruševljani — V. Borovac (k. 1471) — Pješčata Gomila (k. 1493) — Postoljani — Batkovići — Nevesinje, koje u tesnoj vezi sa srednjom kolonom napada sa severoistoka.

Zapovest je uglavnom regulisala podelu snaga, opšti pravac kretanja i krajnji cilj. Njome nisu bili određeni dnevni ciljevi, niti dan i početak napada na Nevesinje (izuzetak je desna kolona u odnosu na pomenute pravce prema Mostaru, koja je pomenute zadatke trebalo da izvrši da bi obezbedila naš desni bok u operaciji prema Nevesinju). Sve je ostalo trebalo regulisati naknadnim naređenjima prema datoj situaciji. Pretpostavljalo se da će sve tri kolone na pravcima svog kretanja nailaziti na otpor italijansko-četničkih snaga, koje će ih, s obzirom na jačinu i pruženi otpor, duže ili kraće zadržavati. Trebalo je da kolone u toku pokreta šalju redovne izveštaje o otporu na koji nailaze i liniju koju su u vreme pisanja izveštaja dostigle. Stab divizije, koji se kretao sa srednjom kolonom, odnosno Petom crnogorskom brigadom, trebalo je da za vreme pokreta usklađuje rad i pokret kolona po vremenu i prostoru. Očekivalo se da će nam italijansko-četničke snage na ulazu u Nevesinjsko polje pružiti ozbiljan otpor, a zatim sa osloncem na Velež odsudno braniti Nevesinje.

Međutim, njihovi su planovi bili, kako se docnije videlo, daleko ambiciozniji. Pošto su u okolini Nevesinja prikupili velike snage četnika, obilno ih naoružali, snabdeli municijom i opremom, Italijani su projektovali i pripremili operaciju za »presretanje i uništenje« naših snaga koje nadiru prema Nevesinju. Glavna udarna snaga trebalo je da budu četnici; italijansko sadejstvo svodilo se na zatvaranje pravaca prema Mostaru, za što su bili mnogo zainteresovani. Pored toga, dali su punu podršku u artiljeriji i avijaciji, kao i jednu kolonu koja je trebalo da napada prema severu, sigurno zaštićena četničkim kolonama na bokovima i u pozadini.

Docnije, u biei kod Kljuna, zaplenjena je originalna četnička zapovest za izvođenje ove operacije. Zapovest je sačuvana

⁶ Četvrta crnogorska proleterska brigada bila je desna kolona Druge proleterske divizije u njenim operacijama prema Ulogu. Daljim razvojem situacije učestvovala je zajedno sa Desetom hercegovačkom u razbijanju četnika na prostoriji: Glavatičevo, Lipeta, Banjdo. Sa ove prostorije ušla je, kao leva kolona, u sastav marševskog poretka naše divizije.

i iz nje se jasno vide ciljevi koji se žele postići, način dejstva i snage koje su u operaciji učestvovala. Pošto je došlo do borbe u susretu (obe strane vršile su nastupnu operaciju), biće interesantno da se ova zapovest u kraćim crtama ovde navede.

Ovom zapovešću postavljen je opšti cilj — presretanje i irazbijanje naših snaga koje kreću ka Nevesinju. U tom cilju koncentrisane četničko-italijanske snage trebalo je da 19. marta u 6 časova⁷ preduzmu pokret sa linije: Gornje Zimlje — Donje Zimlje — Nevesinjsko polje — Galić — Prenj (pl. Crvanj) i nastupaju sledećim snagama:

desna kolona (Trebinjski korpus, Rogatička brigada, Bosphanski bataljon — najvećim delom hercegovački četnici pod komandom Vidačića) pravcem: Kifino Selo — planina Crvanj — Glavatičevo;

srednja kolona (italijanska borbena grupa »Škoti« — tri bataljona, dve baterije, četa tenkova) pravcem: Pridvorci — Kljuni — Zaborani;

leva kolona (Zetski četnički odred pod komandom Gojnića), pravcem: Hrušta — Lakat — Crna gora — Rat Kamen — Bahtijevice.

Za bočno dejstvo preko Crne gore i nabacivanje naših snaga na levu četničku kolonu bile su predviđene:

prva zasebna kolona (kombinovani odred hercegovačkih četnika pod komandom Petričevića), pravcem: Bijelo Polje — Prijevorac — D. Zimlje;

druga zasebna kolona (italijanska borbena grupa, jačine dva bataljona i dve baterije) pomaže dejstvo prve zasebne kolone na pravcima: D. Zimlje — Crna gora i G. Zimlje — Bahtijevice.

Opšta rezerva (delovi Durmitorske, Rogatičke i Druge sarajevske brigade) kreće pozadi srednje kolone — italijanske grupe »Škoti«.

Kako se iz zapovesti vidi ova operacija je stvarno četnička. Njihove kolone obilno naoružane italijanskim oružjem trebalo je da reše osnovni zadatak operacije. Italijani sadejstvuju na pravcu Kljuni i G. i D. Zimlje i pružaju jaku podršku

⁷ Izgleda da je ovo nastupanje počelo kasnije, jer je susret usledio tek 20. marta oko 8 časova.

u svojoj avijaciji. Jačina četnika nije tačno poznata, ali s obzirom na jedinice koje su u njoj učestvovala bilo ih je oko 5.000.

Pokret naših snaga počeo je zorom 19. marta i odvijao se uglavnom po sledećem:

Deseta hercegovačka brigada u svom pokretu određenim pravcem napala je noću 19/20. marta italijansko utvrđenje na sedlu Zastolje (k. 1170)⁸, koje je branila italijanska borbena grupa jačine dva bataljona sa dve brdske baterije (ove italijanske snage trebalo je prema iznetoj zapovesti da sadejstvuju u opštem napadu kao druga zasebna kolona).

Napad koji su izvršili dva bataljona ove brigade nije uspeo. Odlučeno je da se napad iduće noći ponovi sa dva bataljona Desete hercegovačke i dva bataljona Prve dalmatinske brigade, koja je pristizala. U toku ovog drugog napada, naši delovi uspeali su da prodru u utvrđenje, ali se nisu mogli održati pod žestokom neprijateljskom vatrom, pa su bili prisiljeni da se povuku uz osetne gubitke. Italijani su u oba ova naša napada, prema sopstvenim izveštajima, imali oko 100 poginulih, među njima i 7 oficira. Posle ovog neuspeha komandant divizije naredio je da cela Prva dalmatinska brigada ostane na prostoriji Gornje — Donje Zimlje, sa zadatkom obezbeđenja desnog boka divizije od Bijelog Polja i Mostara. Deseta hercegovačka brigada već je bila produžila pokret određenim pravcem.

U toku pokreta srednja i leva kolona vodile su u toku 19. marta nekoliko manjih borbi sa odvojenim četničkim grupama, koje su se tu zadržale posle razbijanja kod Glavatičeva i često zadržavane dfejstvom neprijateljske avijacije, koja je bila vrlo aktivna, pred mrak dostigle liniju — Peta crnogorska: V. Kita (s. 1308) — s. Luka; Četvrta crnogorska — s. Kruševljani — s. Seljani. Na dostignutoj liniji obe kolone zadržale su se u toku noći radi odmora.

U zoru 20. marta kolone su produžile pokret ka jugu.

Već u 8 časova obezbeđujući delovi Pete crnogorske brigade naišli su na jače četničke snage u pokretu ka pravcu. Osredak (k. 1064) — Strajište (k. 1107) — Pašina gomila. Na ovoj liniji razvila se borba u susretu. Četničke i italijanske snage, potpomognute snažnom artiljerijskom vatrom i tenkovima s obe strane drumu kod Pašine Gomile, odbacile su pristigle bataljone Pete crnogorske brigade na liniju: Jovički rat (k. 1196) — Du-

⁸ Ovo utvrđenje izradili su Italijani, još ranije, za zaštitu Mostara Topografski vrlo jako i podesno za odbranu bilo je utvrđeno po sistema četnih otpornih tačaka, međusobno povezanih žičanim preprekama.

brava (k. 1127) — zapadno padine Tople strane (k. 1379). Na ovoj liniji odbijena su dva jaka uzastopna italijansko-četnička napada.

U međuvremenu, Četvrta crnogorska brigada razbila je jake četničke snage kod Morisovca i produžila nadiranje preko V. Borovca prema Zimomoru.

Oko 11 časova dobili smo izveštaj da je desnokrilni bataljon Pete crnogorske brigade prešao u napad i razbio četnike. Četnici sa Osredka i Dubrave u neredu su odstupili prema Gradcu (k. 893) i time ogolili levo krilo italijanske grupe »Škoti«, koja je zbog toga bila prinuđena da se povuče prema Kljunima.

Komandant divizije koristi ovaj uspeh i naređuje protivnapad celom brigadom, opštim pravcem prema Kljunima, sa težištem na desnom krilu. Sa linije Osredak — Strajšite trebalo je udariti u bok neprijatelja i uporedo ga pritiskujući i sa fronta razbiti i odbaciti što dalje prema Nevesinju.

Četvrtoj crnogorskoj brigadi naređeno je da izdvoji jedan bataljon i uputi ga u napad pravcem: Presjeka — Kljuni.

Početak protivnapada bio je predviđen za 13 časova. Težilo se da se postignuti uspeh neposredno iskoristi i ne dozvoli neprijatelju da se pribere. Zbog toga je i vreme za neophodnu pripremu jedinica i izdavanje kratkih naređenja bilo svedeno na minimum — nešto Više od jednog časa.

Dan je bio lep i sunčan; štab divizije izašao je na osmatračnicu severno od Pašine gomile. Neprijateljska avijacija nije dejtvovala. Nad nama su kružili samo izviđački avioni, verovatno da bi utvrdili nove linije položaja.

Protivnapad je počeo tačno u 13 časova. Snažan udar bataljona Pete crnogorske brigade četnici nisu izdržali. Posle kraćeg otpora njih je zahvatila panika i bez obzira na Italijane kod Kljuna u najvećem neredu su odstupili prema Pridvorcima.

Italijanska borbena grupa »Škoti« našla se na taj način sama prema borcima Pete brigade. Iznenađeni i zbunjeni bekstvom četnika i ostavljeni sami sebi, italijanski vojnici ogorčeno su se borili. Koliko se sećam, bataljon 4. crnogorske brigade upućen preko Presjeka, nije stigao do Kljuna, ali je verovatno bio osmotren u pokretu, što je moralo povećati njihovu zabunu. Posle dvočasovne borbe, grupa »Škoti« bila je dobrim delom uništena. Razbijeni ostaci povukli su se prema Nevesinju, a u toku 21. produžili prema Mostaru i zadržali se oko Blagaja.

Zaplenjeni materijal od italijanske divizije »Murde«

Prema italijanskim izveštajima u borbama kod Kljuna oni su imali: poginulih 184 vojnika i oficira, a izgubili su 18 minobacača, 9 teških mitraljeza i 30 puškomitraljeza. Ostale gubitke italijanski izveštaj ne pominje, ali je grupa s obzirom na poginule morala imati veći broj ranjenih. Pored toga, ovom prilikom smo zarobili oko 200 italijanskih vojnika, i zaplenili 2 brdska topa. Četnici su imali preko 150 poginulih i oko 300 zarobljenih, a izgubili su 20 teških mitraljeza i preko 200 pušaka.

Gubici Pete crnogorske brigade iznosili su 35 mrtvih i 40 ranjenih.

I pored ovog velikog uspeha smatralo se da će italijansko-četničke snage na prilazima Nevesinju pružiti ogorčen otpor. Odlučeno je da se sačeka desna i leva kolona koje su također imale ozbiljne borbe sa četnicima i još nisu bile stigle na prostoriju Nevesinje. U vezi sa tim napad na Nevesinje odložen je za noć 21/22. marta.

U međuvremenu Četvrta crnogorska proleterska brigada razbila je desnu četničku kolonu Vidačića na pl. Crvnju i goneći pred sobom neprijatelja 21. marta zauzela Kifino Selo. Četnici su se povukli prema Nevesinju.

Deseta hercegovačka brigada u svom nadiranju Crnom gorom odbacila je 20. marta četničku grupu Petričevića kod Donjeg Zimlja prema Bijelom Polju. U toku 2. marta nadirući određenim pravcem duže se zadržala vodeći oštre borbe sa levom četničkom kolonom Gojnića na prostoriji Smrčanj, Mlječevac, Lakat, i pred mrak ih odbacila prema Veležu. Brigada je u toku noći izašla pred Nevesinje.

U toku ovih borbi zasebna italijanska kolona predviđena za bočno dejstvo prema D. i G. Zimlju nalažila se prema Prvoj dalmatinskoj brigadi, pa se uopšte nije ni pomerila sa mesta.

Četnici su se u toku 21. marta prikupili i organizovali odbranu Nevesinja na liniji: s. Batkovići — Dugo Polje — Selište — Gradina (k. 1138). Jednice Treće divizije (4. i Peta crnogorska brigada) izašle su noću 21/22. marta pred ovu liniju i posle tročasovne borbe u zoru ušle u Nevesinje.

Otpor četnika bio je ispod očekivanja. Pokazalo se da je pitanje Nevesinja dobrim delom bilo rešeno u susretnom boju kod Kljuna.

Kada se uporede obe zapovesti i obostrana dejstva vidi se da je koncentrično nadiranje naših snaga najbolje odgovaralo postavljenom cilju i raspoloživim snagama kao i davalo mogućnost pariranja neprijateljskih dejstava na bokovima.

Jedinice Četvrte i Pete crnogorske i Desete hercegovačke brigade, koje su se našle u bližoj okolini Nevesinja, prodefilovale su 23. marta, prema naređenju komandanta divizije, u punoj opremi kroz varoš.

Po zauzeću Nevesinja brigade su bile raspoređene na široj prostoriji Nevesinjskog polja: Četvrta crnogorska oko Kifinog Sela, za zatvaranje pravca prema Gacku; Peta crnogorska u Nevesinju i neposrednoj okolini; Deseta hercegovačka južno, oko s. Odžaka, zatvarajući pravce prema Stocu i Bileći.

Prva dalmatinska brigada ostala je i dalje da zatvara pravac prema Bijelom Polju i Mostaru.

Međutim Peta crnogorska brigada, koja je kod Kljuna najviše doprinela razbijanju četnika i oslobodenju Nevesinja napravila je propust baš onda kada je skoro bilo sve završeno. Brigada je po zadatku, u svom podilaženju Nevesinju trebala da ovlada Malim Veležom (k. 1469) koji predstavlja ključni po-

ložaj odbrane Nevesinja i zatvara pravac prema Mostaru. Pošto se bez držanja Veleža ne može držati ni Nevesinje, nameravali smo da odmah po ulasku u varoš tamo uputimo odgovarajuće snage i na taj način sigurno zatvorimo pravac Nevesinje — Blagaj — Mostar. Peta brigada propustila je da ovlada Malim Veležom; usled premorenosti boraca i opijenosti uspehom na to se zaboravilo. Docnije je bilo kasno; već 22 posle podne četnici su osmotreni na M. Veležu. Upravo njihova pojava i podsetila nas je da je to propušteno.

Posle četrdesetodnevnih borbi, pokreta, gladi, bolesti, i svega što je s time dolazilo, jedinice su u Nevesinju i okolini predahnule. U varoši su nađene veće količine hrane, odeće i razne opreme. Opšta težnja je bila da se borci odmore, nahrane i pripreme za predstojeće zadatke. Popunjavale su se i kompletirale brigadne i bataljonske komore, odvajala hrana za ranjenike, razna oprema i naoružanje za jedinice Devete dalmatinske divizije, čiji nam je dolazak na ovu prostoriju bio najavljen.

Nije čudo što je posle toliko izdržanih teškoća i napora bilo težnje za odmorom a i samozadovoljstva postignutim uspesima. Međutim, razloga za samozadovoljstvo zaista nije bilo.

Oslobođenje Nevesinja izazvalo je veliku zabunu kod Italijana, koji su se plašili za Mostar. Oni su brzo prikupljali razbijene četnike (u okolini Blagaja bilo ih je preko 3.500), ponovo ih obilno naoružavali i pripremali za napad na Nevesinje.

Bilo je jasno da se postojanjem jačeg neprijatelja na Veležu Nevesinje ne može duže držati, jer desni bok i pozadina divizije nisu bili sigurni. Držeći Zastolje i Prijedorac, Italijani su mogli u svako doba privući iz Mostara veće snage i usmeriti napad ka severnom delu Nevesinjskog Polja, u kom slučaju snage Prve dalmatinske brigade koje su zatvorile ove pravce, ne bi bile dovoljne. Zbog toga je Vrhovni komandant već 23. marta ukazao štabu divizije na potrebu jačeg zatvaranja ovih pravaca, posebno pravca Mostar — Nevesinje. Međutim, zbog prisustva jakih neprijateljskih snaga na Veležu mi za to nismo imali dovoljno snaga. Trebalo je, u vezi sa predstojećim zadacima divizije, prema Gacku i Avtovcu sačekati dolazak Devete dalmatinske divizije i tada jačim snagama rešiti sve ove zadatke i time obezbediti Sigurnije držanje Nevesinja u našim rukama.

U međuvremenu, 24. marta, dva dana posle oslobođenja Nevesinja, teško je ranjen komandant divizije Pero Četković,

koji je posle nekoliko dana podlegao ranama. Ovaj događaj duboko i teško se dojmio svih boraca i rukovodilaca u diviziji utoliko više što do smrti možda i ne bi bilo došlo da se zbog pada Nevesinja nije posle operacije morao prenositi, što je izazvalo komplikacije i smrt.⁹

⁹ Bio sam zajedno sa Perom Cetkovićem prilikom njegovog ranjavanja, pa želim da ovom prilikom ovo detaljnije izložim.

Pero je imao običaj da posle svake veće borbe, kad god je to bilo moguće, sa pojedinim štabom brigade, prodiskutuje i analizira dejstva, izvuče zaključke i iznese ih štabu brigade. Ovoga puta, želeo je da koristi predah u oslobođenom Nevesinju i obide štab Desete hercegovačke brigade, koja je posle prelaska na levu obalu Neretve bila duže vremena van sastava divizije, a u toku operacije za zauzimanje Nevesnja dejstvovala na terenski dosta odvojenom pravcu.

Nas dvojica krenuli smo 24. marta, posle podne, ka štabu brigade, koji se nalazio u s. Odžak (5 km jugoistočno od Nevesinja), gde smo stigli oko 15 časova. Komandant brigade sa načelnikom štaba nalazio se dve do tri stotine metara izvan sela, na jednom prilično otkrivenom proplanku, pored seoskog groblja. Tih dana italijanska avijacija besomučno je mitraljirala i bacala male zapaljive bombe po celom Nevesinjskom polju. Jedinice, pa i starešine toliko su se na ovo privikle da nisu mnogo vodile računa o prikrivanju od ugleda, utoliko pre što su Italijani obasipali prostorije i od tog dejstva nismo imali većih gubitaka.

U vreme našeg dolaska dva italijanska aviona nadletala su ovu prostoriju, praveći široke krugove, ali nisu mitraljirali. Interesantno da Pero, koji je u svakoj prilici oštro reagovao na slabo prikrivanje jedinica od ugleda aviona i u tom smislu davao uputstva i naređenja, ovoga puta nije rekao ni reči. Verovatno zbog toga što sada nisu bili u pitanju borci i jedinice, već nas nekolicina.

Posle pozdrava sa drugovima počeli smo da radimo, ne obraćajući uopšte pažnju na avione. Nije valjda prošlo ni desetak minuta, iznenada je nisko pikirao jedan avion i sručio na nas dugačak mitraljeski rafal. Polegasmo na zemlju, rafal nas je sve pokrio, ali je ranjen bio samo Pero, i to teško. Sa pet metaka prosto je bio proštepovan od pluća do stomaka. Uzeli smo ga na ruke i u najvećoj brzini preneli u najbližu kuću.

Položili smo ga na običan sto i u brzini mu pod glavu stavili njegovu torbu. Brigada nije imala lekara; jedan bolničar očistio je i privremeno previo rane. Divizija je imala hiruršku ekipu, kojom je rukovodio dr Izidor Papo. U onoj pometnji, nismo bili sigurni da li se dr Papo nalazi kod ekipe ili je otišao u obilazak neke jedinice. Zbog toga smo uputili kurire na konjima u tri pravca, da bi doktora što sigurnije i brže pronašli.

Pero je bio samrtnički bled; na licu mu se videlo da mnogo trpi. Čvrsto je stezao zube, ali ni jednom nije jauknuo niti se požalio. Na mahove je gubio svest i opet se povraćao. Odjednom je malo okrenuo glavu ka meni i sa naporom rekao: »Treba da se vratiš u štab«. Meni se nije išlo; hteo sam da sačekam dr Papa da bih se obavestio o prirodni rana i izgledima lečenja. Kako lekar još nije dolazio, Pero je još dva puta rekao da se vratim; poslednji put oštro: »Ima tamo posla, naređujem da se vratiš«. U to se setih da u štabu imamo svega jednu sekciju

26. marta jake četničke kolone, pod zaštitom italijanske artiljerije, tenkova i avijacije, počele su se spuštati sa Veleža prema Nevesinju.

S obzirom na taktičko-topografska preimućstva neprijatelja, koja smo ranije izložili, odbrana same varoši iziskivala bi veće gubitke i nepotrebne žrtve. Zbog toga je štab divizije doneo odluku da se uz slabiji otpor, ne izlažući jedinice većim gubicima, napusti Nevesinje, u koje su četnici ušli pred mrak istog dana.

Istoga dana stigla je Deveta dalmatinska divizija na širu prostoriju Nevesinja. Vrhovni komandant naredio je da se i ona angažuje na ovom sektoru, s tim da rukovođenje operacijama obe divizije preuzme štab Treće divizije.

Štab divizije, pripremajući ponovan napad na Nevesinje, upotrebio je ovu diviziju za zatvaranje pravca od Gacka, Stoca i Bileće (Četvrta dalmatinska) i pojačanje Prve dalmatinske brigade u zatvaranju pravca G. - D. Zimlje — Bijelo Polje (Peta dalmatinska). Treća dalmatinska brigada bila je predviđena da učestvuje u predstojećem napadu, pa je prikupljena severno od Nevesinja.

Na taj način čvrsto su bili obezbeđeni bok i pozadina divizije i zatvorene komunikacije koje sa severa, juga i istoka izvode u Nevesinjsko Polje. Ostao je samo otvoren pravac prema Mostaru, koji je neprijatelju i omogućio zauzimanje Nevesinja.

Osetnim pojačanjem naših snaga na ovom sektoru, stvoreni su svi uslovi za ponovno zauzimanje varoši i uništenje četnika. Već 27. marta u 19 časova štab divizije izdao je zapovest za ponovan napad. Zapovest je sačuvana i iz nje se vidi

Nevesinja, a ona se nalazila u njegovoj torbi, koja mu je bila pod glavom. I nehotice sam pogledao na torbu. Pero je uhvatio moj pogled i rekao: »Pridignite me malo da Rudi izvadi sekciju iz torbe«. Jako uzbuđen uzeo sam sekciju, grlo mi se bilo steglo a suze navrnule na oči. Promućao sam nekoliko reči pozdrava i da Pero ne bi primetio moje uzbuđenje, brzo izašao iz sobe i uputio se u štab.

Drugovi u štabu već su saznali za ovo; obavestili su me da je Papa otišao i da je sigurno već tamo stigao. Radiogramom smo izvestili Vrhovnog komandanta.

Pero Cetković je iste večeri operisan, pod svetlošću petrolejske lampe. Operacija je izvršena bez narkoze, samo sa lokalnom anestezijom. Podneo ju je hrabro i bez jauka. Rane u stomaku i na plućima (gde mu je bio ostao metak) bile su vrlo teške i opasnost od komplikacija velika. Operacija je uspela, ranjenik se osećao relativno dobro. Po mišljenju dr Papa možda bi i ostao u životu da se zbog pada Nevesinja nije morao premeštati, što je izazvalo komplikacije i 29. marta — smrt.

Pokopan je svečano, ali je iste noći, po naređenju druga Tita, premešten i pokopan tajno da neprijatelj ne bi saznao za njegov grob.

da je napad bio obezbeđen dovoljnim snagama. Pri ovome se naročito vodilo računa o ovladivanju Veležom i zatvaranju pravca prema Mostaru na Bišini (južne padine Veleža, na drumu Nevesinje — Blagaj — Mostar) zbog kojeg smo propustom u prvom napadu, Nevesinje i izgubili. Računajući ovom prilikom na ozbiljan otpor četnika, predviđali smo da ćemo ih potpuno razbiti, ali smo se u tome prevarili.

Napad je počeo 28. marta u 22 časa. Četnici su odmah, čim su osetili naš jaki pritisak sa svih strana, pobjegli iz varoši, napustili odbranu Veleža pre dolaska naših jedinica i raspršili se u raznim pravcima, većinom prema Blagaju. Na taj način su izbegli uništenje, ostavivši za sobom oko 50 poginulih. Naši gubici bili su minimalni: tri poginula i nekoliko ranjenih.

Nevesinje je ponovo bilo u našim rukama 29. marta.

S obzirom da su četnici napustili borbu i povukli se pre nego što se naš napad potpuno razvio, smatram da nema potrebe da se njegovom organizacijom i izvođenjem opširnije bavim, utoliko pre što je ovaj napad, u stvari, predstavljao logičan nastavak i završetak preduzetih dejstava Treće divizije u njenoj nastavnoj operaciji prema Nevesinju, po zapovesti od 18. marta.

Porazom četničko-italijanskih snaga u gornjem toku Neretve i oslobođenjem Kalinovika i Nevesinja završena je bitka na Neretvi. Posle dugih i teških borbi i nečuvanih napora Glavna operativna grupa izašla je na širi manevarski prostor, joj je, pored zbrinjavanja ranjenika, obezbedio i pogodne uslove za njene dalje operacije u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.

Posle ponovnog oslobođenja Nevesinja, na ovoj prostoriji ostala je Deveta dalmatinska divizija. Treća je divizija sa Četvrtom crnogorskom proleterskom brigadom, prema naredjenju Vrhovnog komandanta, preduzela dalje nadiranje prema istoku. Naše jedinice oslobodile su noću 2/3. aprila Gacko i Av'tovac, zatim Kulu Fazlagić i glavnim snagama produžile prema hercegovačko-crnogorskoj granici. Posebno formirana udarna grupa Desete hercegovačke brigade duboko je prodrla na jug, prema Lukavačkom, Dabarskom i Popovom Polju ugrožavajući i uznemiravajući neprijateljske garnizone u Stocu, Ljubinju, Fatnici i Bileću.

Stvorena je nova slobodna teritorija na kojoj se razvio obiman rad na organizovanju narodne vlasti, mobilizaciji novog ljudstva, kao i širok političko-propagandni rad među narodom koga je okupator tako dugo bio potpuno prepustio četničkom teroru i dominaciji.

NEŠTO O ISKUSTVIMA I NAŠIM SLABOSTIMA

Dejstvujući u ovoj do tada najvećoj bici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, Glavna operativna grupa imala je da rešava teške i složene zadatke. Sticaj novih, nepredviđenih okolnosti nametao nam je — posebno u vezi sa ranjenicima — sve složeniju i opasniju situaciju. Sve je to zahtevalo ogromne napore, zalaganje i požrtvovanje boraca, jedinica i štabova, kao i veliku umešnost u pravilnoj i celishodnoj upotrebi raspoloživih snaga da se savlada ovakva, skoro bezizlazna situacija. I to ne samo da se što pre izađe iz operativnog okruženja, koje je pretilo da se pretvori u taktičko stezanje, nego i da se uporedo s tim obezbede najneophodniji uslovi i izvrše potrebne pripreme za forsiranje Neretve, prenos ranjenika i razvoj operacija dalje na istok.

I onda, kada se neprijatelj uporednim dejstvima na pravcima Gornji Vakuf — Prozor — Rama i Konjic — Ostrožac — Rama bližio svom cilju i dobio mogućnost da reši bitku u svoju korist bilo na kojem od ova dva pravca, bio je odbačen najpre na prvom a zatim i na drugom pravcu. A nemačka 717. i 718. divizija, nosioci bitke za uništenje naših snaga na Neretvi, u svom nadiranju na oba pravca, srele su se na Neretvici tek 15. marta, kada su sve naše snage i ranjenici već bili na levoj obali Neretve.

Naša dejstva u cilju forsiranja i debušovanja iz kanjona Neretve završena su potpunim razbijanjem velike grupacije četnika u izvornom delu Neretve i oslobođenjem Kalinovika i Nevesinja dovela bitku do njenog pobedonosnog završetka.

Ova pobeda, izvojevana u izvanredno teškim uslovima, predstavlja svakako najveću, najveštije vođenu i po iskustvima najznačajniju bitku, koju je do tada vodila Narodnooslobodilačka vojska.

Dejstva jedinica, koje su pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba učestvovala u ovoj bici, nose pečat do tada u surovij školi rata stečenih iskustava, primenjenih u za nas novim, veoma teškim i komplikovanim uslovima. Može se slobodno reći da je bitka na Neretvi, po krvavo stečenim iskustvima, bila velika škola boraca i rukovodilaca koji su u njoj učestvovali, škola koja ih je pripremala za predstojeće, još teže zadatke.

U početnim dejstvima naših snaga, Treća udarna divizija je, na osnovnom pravcu protivofanzive u dolini Rame i Neretve,

nizom uzastopnih udara uspešno rešavala dobivene zadatke. Docnije, kada se posle neuspehlih napada na Konjic situacija na celom prostoru izmenila na našu štetu i neprijatelj uspeo da nam nametne bitku u okruženju, divizija je na pravcu Konjic — Rama oslabljenim snagama uspešno rešavala postavljene zadatke i onda, kada je njihovo izvršenje bilo na granici njenih mogućnosti. Razbijanjem velike četničke grupacije i oslobodjenjem Nevesinja na kraju bitke, ona je učestvovala i u pobedonosnom završetku.

Time je, opštim naporima svih jedinica Glavne operativne grupe u ovoj bici, Treća divizija dala svoj puni prilog.

Za kritičku ocenu njenih dejstava bila bi potrebna šira obrada. Ipak, smatram da će biti korisno da se ovom prilikom, bar ukratko, osvrnem na dva najinteresantnija momenta iz dejstava divizija u ovoj bici. To su, svakako, neuspeli napadi na Konjic i odbrambena dejstva na desnoj obali Neretve, kao i protivudar kojim je neprijatelj ponovo odbačen u Konjic.

Za neuspeh kod Konjica postoji više razloga. Nema sumnje da je samoinicijativni postupak Prve proleTERSke brigade ne samo omogućio neprijatelju da pojača do tada relativno slabe italijansko-četničke snage u garnizonu u Konjicu, nego je imao za posledicu i gubitak Ivan-sedla, najvažnije tačke za obezbeđenje severnog boka i pozadine naših snaga u operacijama oko Konjica i na Neretvi uopšte. Ivan-sedlo ostalo je od tada čvrsto u nemačkim rukama, i pored svih pokušaja Prve proleTERSke divizije da ga povрати. Ovo je imalo negativnih posledica, a moglo je imati još i težih da neprijatelj u svojim kasnijim dejstvima, u pravcu Rame, nije pravio grube greške.

Pada u oči, skoro nikakva koordinacija rada štabova Prve i Treće divizije i njihovih jedinica na prostoru Ivan-sedlo — Konjic. Da su bila usklađena dejstva Prve proleTERSke i Pete crnogorske brigade, možda do neuspeha ne bi došlo. S druge strane, izgleda, da važnost Ivan-sedla nije bila dovoljno uočena i od štaba Prve proleTERSke divizije. Čvrsto držanje Ivan-sedla potpuno bi zatvaralo pravac od Sarajeva i obezbeđivalo napad na Konjic. Prvu proleTERSku brigadu trebalo je angažovati samo na ovom zadatku; njeno nadiranje na sever i napad na Tarčin Mali su sporedni značaj.

Ali uporedo sa ovim, situacija se za nas nepredviđeno ozbiljno pogoršala i južno od Konjica. Deseta hercegovačka brigada, upućena levom obalom Neretve sa osnovnim zadatkom da učestvuje u napadu na Konjic sa juga, naišla je odmah po

svom dolasku na određenu prostoriju na jake četničke snage. Sa ovom četničkom grupacijom, koja se iz dana u dan povećavala novim snagama crnogorskih četnika i dostigla, u vreme naših ponovljenih napada na Konjic, jačinu od preko 4.000 dobro naoružanih četnika, brigada se dobro nosila za sve vreme naših napada na Konjic, angažujući se do krajnjih mogućnosti. Time nam je za ovo vreme obezbedila desni bok i pozadinu, ali se od nje nije moglo više očekivati.

Kada je 22. februara preduzet prvi napad na Konjic, štabu Treće divizije nije bila poznata jačina neprijateljske kolone, koja se tog dana uspjela probiti u Konjic, niti tačna situacija kod Desete hercegovačke brigade, zbog koje se ovaj napad praktično sveo samo na napad Pete crnogorske brigade. Tek naknadno dobiveni izveštaji pokazali su pravo stanje — ozbiljno pogoršanje situacije severno i južno od Konjica dovelo je do neuspeha.

Kada drugi napad, izvršen noću 24/25. februara, iako pojačan Četvrtom crnogorskom proleterskom brigadom i jednom baterijom haubičkog divizionara Vrhovnog štaba, nije uspeo bilo je više-manje jasno da se situacija na ovom prostoru za nas ozbiljno pogoršala.

Dalji napadi na Konjic nisu mnogo obećavali. Čak i da smo ga bili zauzeli on se u takvoj situaciji nije mogao sigurno držati. Za zauzimanje i sigurno držanje Konjica bilo je potrebno angažovati znatno jače snage i uporedo sa napadom na Konjic raščistiti situaciju na Ivan-sedlu i južno od Konjica. A raspoloživih snaga za ovo Vrhovni štab nije imao.

Sto je ipak noću 25/26. februara preduzet i treći napad, razloge treba tražiti u opštoj težnji koja je dominirala dejstvima svih jedinica Glavne operativne grupe, da se učini i pokuša sve da se našim ranjenicima stvore što povoljniji uslovi. Pri tome je svakako i ponesenost dotadanjim uspesima doprinela da su se borci i starešine, štabovi brigada i štab divizije teško mirili sa nedoglednim posledicama ovog neuspeha na naša dalja dejstva uopšte.

Kasnija odbrambena dejstva divizije u zatvaranju pravca Konjic — Ostrožac — Rama, kada su zbog teške i kritične situacije kod Gornjeg Vakufa bile angažovane sve ostale snage Glavne operativne grupe (sem Druge dalmatinske brigade, koja je sama zatvarala pravac prema Jablanici), vrlo su interesantna i poučna kako po načinu dejstva i slabim snagama koje su ih

izvodile, tako i po krupnim rezultatima koji su ovim dejstvima postignuti.

Samo sa dve brigade, koje su u dotadanjim borbama bile znatno izmorene i istrošene, stajala je Treća udarna divizija u onim kritičnim danima iza Glavne operativne grupe i ranjenika, prema nadmoćnim snagama nemačke 718. divizije. Pri tome ne samo da je po cenu izrazite hrabrosti, požrtvovanja, energije i upornosti njenih boraca i starešina uspela da uspori i zaustavi neprijateljsko nadiranje nego i da umešnim korišćenjem tih istih snaga, veštim izborom pravca protivudara nabaci neprijatelja u Konjic.

Nema sumnje, da su ovome uspehu znatno doprinele i greške neprijatelja u osnovnoj podeli i grupisanju snaga za postizanje cilja operacije: nabacivanje Treće divizije na Ramu i ugrožavanje boka i pozadine naših glavnih snaga prema Gornjem Vakufu, kao i opreznost, sporost i suvišna metodičnost u njenom sprovođenju. Ali ove njegove greške ne samo da su sa naše strane blagovremeno uočene, nego i vešto protiv njega iskorišćene.

Smelost i spremnost za primanje odgovornosti za izvršenje protivudara na način koji je uključivao i izvestan rizik — premda je ovaj rizik s obzirom na očekivani dolazak Prve dalmatinske brigade bio sveden na najmanju meru (kao i hrabrost, energija i zalaganje dveju brigada koje su ga izvršile — predstavljaju zaista interesantan primer našeg načina ratovanja u to vreme.

U borbama brigada Treće divizije (Prva dalmatinska, Peta crnogorska i Deseta hercegovačka — sve tri kasnije proglašene proleterskim brigadama) kao i Četvrte crnogorske proleterske brigade, koja im je u dva navrata sadejstvovala, došle su do punog izražaja sve osobine koje su krasile Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Osnova uspeha divizije kod Gornjeg Vakufa, Prozora, Rame, Ostrošca, odbrambenim dejstvima i protivudaru na Neretvi, susretnom boju kod Kljuna i oslobođenju Nevesinja leži na ovim osobinama.

Komandujući ovakvim brigadama, došao je do izražaja i snažan vojnički talenat komandanta divizije Pera Četkovića. Na čelu Treće udarne divizije od njenog formiranja, novembra 1942. god., do konca bitke na Neretvi, on je upornosti, energiji i žrtvama svojih jedinica u izvršavanju dobivenih zadataka — položio i svoj život.

Rudolf PRIMORAC